

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI XALQ TA'LIMI VAZIRLIGI
NAVOIY DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI**

BITIRUV MALAKAVIY ISHI

Odilov Rustam

**MAVZU : NAVOIY VILOYATIDA YER VA SUV RESURSLARIDAN
FOYDALANISH MASALALARI**

Navoiy -2014 yil

REJA:

Kirish

I.BOB. YER FONDI VA UNDA FOYDALANISHNING MINTAQAVIY XUSUSIYATLARI

1.1.O'ZBEKISTON YER FONDI VA UNUNG TARKIBI.

1.2. QISHLOQ XO'JALIGIDA YER VA SUV RESURLARIDAN OQILONA FOYDALANISH

II. BOB. NAVOIY VILOYATIDA QISHLOQ XO'JALIGI TARMOQLARINI RIVOJLANTIRISHDA TABIIY VA IQTISODIY OMILLARNING AHAMIYATI

2.1. NAVOIY VILOYATINING GEOGRAFIK O'RNI, TABIIY SHAROITI VA TABIIY RESURLARIGA IQTISODIY BAHO

2.2.VILOYAT QISHLOQ XO'JALIGI TARMOQLARINI GEOGRAFIK JOYLASHUVI

2.3.NAVOIY VILOYATIDA QISHLOQ XO'JALIGIDA YER RESURLARIDAN FOYDALANISH MASALALARI

2.4.NAVOIY VILOYATI PAXTACHILIK MAJMUASIDAGI EKOLOGIK MUAMMOLA

Xulosa

Adabiyotlar ro`yxati

Kirish

BMI ishining dolzarbligi. Mustaqillik davrida O'zbekiston milliy iqtisodiyotni yanada rivojlantirishi va bozor munosabatlari sharoitida takomillashtirib borishida uning tabiiy sharoiti, yer-suv resurslari, mineral-xom ashyo mehnat salohiyati muhim poydevor vositasini o'taydi.

Prezident Islom Karimovning 2010 yilda mamlakatimizni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish yakunlari va 2011 yilga mo'ljallangan eng muhim ustuvor yo'nalishlarga bag'ishlangan O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining majlisidagi "Barcha reja va dasturlarimiz vatanimiz taraqqiyotini yuksaltirish, xalqimiz farovonligini oshirishga xizmat qiladi" ma'ruzasida -Qishloq xo'jaligini isloh qilish, fermer xo'jaliklariga birlashtirilgan yer uchastkalarini optimallashtirish, paxta va g'allaning xarid narxlarini oshirish bo'yicha amalga oshirilayotgan izchil ishlar natijasida iqtisodiyotimizning agrar sektorida tarkibiy sifat o'zgarishlari yuz bermoqda. Paxta va g'alla kabi strategik muhim qishloq xo'jaligi ekinlari bilan bir qatorda, meva-sabzavotchilik, chorvachilik, parrandachilik va baliqchilik sohalarida ham ishlab chiqarish hajmi sezilarli darajada o'sdi, qayta ishlash tarmoqlari va ichki bozorni sut, go'sht, kartoshka, sabzavot kabi eng muhim oziq-ovqat hamda boshqa qishloq xo'jaligi mahsulotlari bilan yanada ko'proq to'ldirish uchun mustahkam xomashyo bazasi yaratilmoqda. Amalga oshirilgan ana shunday keng miqyosdagi ishlar natijasida 260 ming gektar sug'oriladigan yerning meliorativ holati yaxshilandi va bu qishloq xo'jaligi ekinlari hosildorligini, fermer hamda dehqon xo'jaliklarining daromadini oshirish uchun mustahkam zamin bo'lib xizmat qilmoqda, degan asosli fikrlar aytilgan.

Shu jumladan olib qaralganda mamlakatimiz yer resurslari hajmi, hududiy taqsimlanishi, turlari va ulardan foydalanishning mintaqaviy xususiyatlarini iqtisodiy geografik tadqiq etish muhim ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi.

Shuni alohida qayt etish lozimki mamlakat jami yer fondi 8 ta toifalarga ajratiladi. Ushbu tadqiqot ishida yer fondidan foydalanishning geografik

muammolarini qishloq xo'jaligi yerlaridan foydalanish misolida o'rganishga asosiy e'tibor qaratilgan..

BMI ning o'rganilganlik darajasi O'zbekiston qishloq xo'jaligini hududiy tashkil etish bo'yicha olib borilayotgan tadqiqotlarda Z.M Akramov, K.I.Rakitnikov, AA.N. Ro'ziyev, O.Abdullaev, K.I.Ivanov, A.M. Nosonov kabi olimlarning xissalari katta bo'lib, ular yer resurslarini o'rganishning iqtisodiy geografik asoslarini yaratishgan desak mubolog'a bo'lmaydi. Shuningdek qishloq joylari konsepsiyasida mamlakatimiz olimlari (A.S.Soliyev, I.A.Axmedov, O.B.Otamirzayev, A.A.Qayumov) asosiy e'tibor yer resurslaridan foydalanishning hududiy tashkil etishning aholi soni, zichligi, joylashishi va bandligi bilan bog'liq jihatlarini o'rganishga qaratiladi.

BMI ishining maqsadi. Navoiy viloyatida jami yer fondi va undan qishloq xo'jalik maqsadlarida foydalanishni geografik tahlil qilish va takomillashtirish bo'yicha ilmiy taklif va tavsiyalarni ishlab chiqishdan iborat. Shulardan kelib chiqib, ishda quyidagi vazifalarni bajarish belgilangan va hal qilingan:

- viloyatvda yer resurslaridan foydalanishga baho berish;
- viloyat yer fondini tuzilishi va hududiy tashkil etilishini geografik jihatlarini o'rganish;
- yer fondi joylanishiga ta'sir etuvchi omillarni aniqlash;
- mintaqalar qishloq xo'jaligi yer fondidan foydalanishni tahlil qilish;
- yer fondidan foydalanishni ekologik jihatlarini hududiy tahlil qilish;
- viloyat yer fondi va undan qishloq xo'jalik maqsadlarida foydalanishni takomillashtirish bo'yicha taklif va tavsiyalarni ishlab chiqish.

Tadqiqot ob'yekti va predmeti. Ishning tadqiqot ob'ekti sifatida Navoiy viloyati yer resurslari tanlab olingan, tadqiqotning predmeti esa yer resurslari va ulardan foydalanishning geografik muammolarini o'rganish bilan belgilanadi.

Ishning ilmiy yangiligi. eng avvala qishloq xo'jaligi yer fondi va undan foydalanishning mintaqaviy muommolarini viloyat miqyosida o'rganilganligi bilan belgilanadi. Shuningdek, BMI da;

-viloyat yer fondidan foydalanish bo'yicha iqtisodiy islohatlar va ularning geografik jihatlari o'rganildi;

- tabiiy sharoiti turlicha bo'lgan tumanlarda qishloq xo'jaligi yer fondidan foydalanishning geografik xususiyatlari aniqlandi;

- Istiqbolda yerdan foydalanishni hududiy takomillashtirishning asosiy yo'nalishlari asoslandi.

Bitiruv malakaviy ishining tuzilishi. BMI da kirish, ikki bob, xulosa, adabiyotlar ro'yxatini o'z ichiga qamrab oladi.

Ishning kirish qismida mavzuning dolzarbligi, maqsadi, vazifalari, tadqiqot ob'yekti va predmeti, ilmiy yangiligi o'z aksini topgan. Uning birinchi bobi

“Yer fondi va undan foydalanishning mintaqaviy xususiyatlari” deb nomlangan. Ushbu bobda respublikaning alohida olingan mintaqalari qishloq xo'jaligi yer fondi salohiyati va ulardan foydalanish masalalari tahlil qilindi.

BMIning ikkinchi bobi “ Navoiy viloyati yer fondi va undan foydalanishning ekologik jihatlari, yerdan foydalanishni takomillashtirish istiqbollari asosiy e'tibor qaratilgan.

BMIning xulosa qismida tadqiqot natijalari bo'yicha taklif tavsiyalar o'z aksini topgan.

I.BOB. YER FONDI VA UNDA FOYDALANISHNING MINTAQAVIY XUSUSIYATLARI

1.1.O'zbekiston yer fondi va unung tarkibi

O'zbekiston Respublikasining chegaralari doirasidagi yerlar maydoni mustaqillik yillari davomida o'zgarib, 2013 – yilning 1 – yanvar holatiga 44896,9 ming gektarni tashkil qiladi.

Foydalanish maqsadiga qarab, Respublika yer fondi 8 ta toifaga bo'linadi:

- qishloq xo'jaligiga mo'ljallangan yerlar;
- aholi punktlari yerlari;
- sanoat, transport, aloqa, mudofa va boshqa maqsadlarda foydalanadigan yerlar;
- tabiatni muhofoza qilish, sog'lomlashtirish, rekriatsiya maqsadlarisa foydalaniladigan yerlar;
- tarixiy – madaniy ahamiyatga molik yerlar;
- o'rmon fondi yerlari;
- suv fondi yerlari;
- zahira yerlari;

Shuni aytib o'tish lozimki respublika yer fondi 1990 -2010 yillart davomida o'zgarib turgan. Xususan, qishloq xo'jalik korxonolari, tashkilotlari va muassasalari foydalanishida bo'lgan yerlar maydoni 1990 – yilga nisbatan, 2010 –yilda kelib 10597,4 ming gektarga kamaydi. Bu o'zgarish respublika hududida yaylov, yerlarining o'rmon yer toifalariga o'tishi munosobati hamda boshqa toifadagi yerlar maydonini oshishi hisobiga ro'y bergan. Va aksincha, aholi pun ktlari yerlarini shu yillr ichida o'sganini ko'zatish mumkin. 1990 – yilda aholi punktlari yerlari 197,2 ming gektarni tashkil etgan.

O'zbekiston Respublikasi yer fondining toifalari bo'yicha tarkibi va o'zgarishi

Yer toifalar	01.01.1996		01.01.2004		1.001.2008		01.01.2010	
	mingga	%	mingga	%	mingga	%	mingga	%

1	Qishloq xo'jaligi maqsadidagi yerlar	33167,8	72,76	24968,6	56,3	22570,4	50,8	22338,3	50,3
2	Aholi punktlari yerlari (shahar va shahar turidagi yerlar)	197,2	0,43	234,0	0,5	237,2	0,5	236,3	0,53
3	Sanoat, transport, aloqa, mudofaa va boshqa maqsadlarga mo'ljallangan yerlar	1821,2	4,0	1928,1	4,3	1894,3	4,38	1955,5	4,4
4	Tabiatni muhofaza qilish, sog'lomlashtirish, rekriatsiya maqsadlariga mo'ljallangan yerlar	13,9	0,03	72,5	0,2	72,4	0,2	72,5	0,16
5	Tarixiy-madaniy ahamiyatga molik yerlar	-	-	509,1	1,2	0,2	-	0,3	0,001
6	O'rmon fondi yerlari	2507,5	5,5	8409,2	18,9	8597,4	19,4	8562,3	19,3
7	Suv fondi yerlari	618,8	1,36	819,2	1,8	825,0	1,9	827,2	1,9
8	Zaxira yerlari	7258,6	15,92	7469,6	16,8	10213,4	23,0	10417,9	23,4
	Jami yerlar	45585,0	100,0	44410,3	100,0	44410,3	100,0	44410,3	100,0

Manba: O'zbekiston yer resurslari davlat qumitasi milliy hisobotidan olingan.

Umuman olganda yer fondi umumiy maydanining 1174,7ming kamayishi faqat uzoq muddatga foydalanishiga olinga yaylov yerlarni chegaradosh davlatlarga qaytarib berilganligi sababli kelib chiqqan.

Respublika yer fondini xo'jalik maqsadidagi vazifalariga qarab bo'linishi u yoki bu maqsadda foydalanishga berilgan yerlar bajaradigan funksiyalari farqiga bog'liqdir. Masalan, qishloq xo'jaligida yer ishlab chiqarishni asosiy vositasi hisoblanib, xo'jalik yuritish shakllarida tarkibiy o'zgarishlarni amalgam oshirish uchun hududiy asos bo'lib xizmat qiladi. Yerga egalik qilish va yerdan foydalanishning yangi shakllari rivojlanmoqda, bular fermer xo'jaliklari, hususiy lashtirilgan chorvachilik fermalari har xil kooperativ turlari, ijara va boshqa qishloq xo'jalik korxonalaridir.

Qishloq xo'jalik yerlari yer sirtinig qismi bo'lib, ma'lum tabiiy – tarixiy xususiyatlarga ega, uni aniq maqsadlarda foydalanish imkoni bor. Respublika yer fondi tarkibiga qishloq xo'jalik yerlari (ekin yerlar, pichanzorlar, yaylov, bo'z yerlar, ko'p yillik daraxtlar bilan band yerlar)

tomorqa, ekilgan o'rmon daraxtlari meliorativ qurilish, suv osti yui osti, imoratlar bilan band boshqa yerlar kiradi. Bu toifadagi yerlarga shahar va shaharchalar ma'muriy chegaralarda bo'lgan hamda qishloq va ovillar hududida joylashgan aholi punktlari yerlari kiritilgan. Aholi punktlari yerlari maydoni 2010 yil 1-yanvar holatiga 234,9 ming gektar yoki jami yerlarning 0,53% ni tashkil qiladi. Bu maydonga qishloq va o'rmon xo'jalik korxonasi, tashkilot muassasalar hududida joylashgan aholi punktlari yerlari kiritilmagan. Bu yerlar ushbu korxonasi, tashkilot va muassasalar yer balansi tarkibida tomorqa yerlari sifatida ko'rsatilgan. Bularning maydoni 607,5 ming gektarni tashkil qiladi.

Foydalaniladigan yerlarga ko'rsatilgan maqsadlarida foydalanish uchun huquqiy shaxslarga berilgan yerlar kiradi. Bu toifadagi yerlar tashkilotlarga yuklangan vazifalarni bajarish uchun belgilangan tartibda miyoriy yoki loyiha – texnik hujjatlar asosida beriladi. Sanoat, transport, aloqa, mudofa va boshqa maqsadlarda foydalaniladigan yerlarning maydoni 2010 yil 1 yanvar holariga ko'ra 1965,5 ming gektar yoki jami yerlarning 4,42 foizini tashkil qiladi.

Tabiatni muhofaza qilish, sog'lomlashtirish, rekriatsiya maqsadlarida foydalaniladigan yerlarning umumiy maydoni 72,2 ming gektardir. Bu yerlarni alohida muhofaza qilinadigan tabiiy hududlar egallagan, tabiiy – davolash omillariga ega bo'lgan, shuningdek ommaviy dam olish va turizm maqsadlarida foydalaniladigan yerlar kiradi. Bu toifadagi yerlar maydonining asosiy qismini qurixonalar va milliy bog'lar egallaydi. Davlat tabiat qo'riqxonalari, tabiatni muhofaza qilish, ilmiy – tadqiqot va ekalogik – maorif muassasalari bo'lib, maqsadi tabiiy jarayon va xodisalarni, o'simlik va hayvonlarning ayrim tur va turkumlarini, tipik va noyob ekalogik tizimlarini tabiiy holatda saqlab qolish va o'rganishdan iboratdir.

Tarixiy – madaniy maqsadlarda foydalaniladigan yerlar tarixiy – madaniy yodgorliklar bilan band yerlardir. Tabiatni muhofaza qilish va tarixiy – madaniy maqsadlarda foydalaniladigan yerlarning umumiy maydoni 2010 yil 1 yanvar holatiga ko'ra 0,4 ming gektarni tashlik qiladi.

O'rmon fondi yerlariga o'rmon bilan qoplangan hamda qoplanmagan, lekin o'rmon xo'jaligi ixtiyohlari uchun berilgan yerlar kiradi. Bu toifadagi yerlar maydoni 2010 yil 1 yanvar holatiga 8661,1 ming gektarni yoki jami yerlarning 19,5 foizini tashkil qiladi. O'rmon hududlarini tabiatni muhofoza qilish xususiyatlari va o'rmonzorlarni qayta tiklash jarayoni uzoq kechishini hisobga olib, ularni muhofaza qilish va ko'paytirish muommosiga katta e'tibor berishini talab qiladi. Shu sababdan 1991 yildan boshlab qishloq xo'jaligini mahsulotlarida foydalaniladigan yerlardan 890,1 ming gektar o'rmon fondi yerlari toifasiga o'tkazildi, bu esa o'rmon fondi yerlari maydonini oshirish va shu asosida tuproqlar degressiyalanishi va xo'jalik maqsadlarida o'rmon daraxtlarini kesilishini oldini olishda muayyan darajada qulay sharoit yaratadi.

Suv fondi yerlariga gidrotexnik va boshqa suv xo'jaligi inshootlari bilan band bo'lgan hamda suv xo'jaligi ehtiyojlari uchun korxonalar, tashkilot muassasalariga belgilangan tartibda berilgan suv inshootlari yoqasidagi himoyalash zonalarini yerlari kiradi. Suv fondi yerlari maydoni 2010 yil 1 yanvar holatiga ko'ra 813,6 ming gektar yoki umumiy yer maydonining 1,83 foizini tashkil qiladi. Zahira m yerlariga barcha yerlar (shu jumladan, suv osti yerlari) – egalik qilishga, foydalanishga va ijaraga berilmagan, huquqiy va jismoniy shaxslarga mulk sifatida sotilmagan hamda boshqa yer toifalarida hisobga olinmagan yerlar kiradi. Bu yerlar shu muddatda 10417,9 ming gektar yoki umumiy yer maydonining 23 foiziga teng.

O'zbekiston Respublikasi mustaqil davlat bo'lgandan so'ng qo'shni davlatlar bilan Sobiq Ittifoq davrida shakllangan tartibni o'zgartirish maqsadida yer munosabatlarini Qozog'iston, Tojikiston, Turkmaniston hamda Qirg'iziston davlatlari bilan tartibga solib oldi. Shundan so'ng amalga oshirilayotgan agrar siyosat natijasida yerlardan maqsadga muvofiq foydalanish maqsadida yerlarni taqsimlanishi bozor talabini etiborga olgan holda takomillashtirilmoqda. Umuman olganda qishloq xo'jaligi yerlarining tarkibida ekinzorlar maydoni kamayib bormoqda. Xuddi shuningdek

daraxtzorlar, yaylovlar ham kamaygan. Respublik yer fondini asosiy yer turlari bo'yicha ham o'zgarib borganini ko'rish mumkin.

Ilova 2 – jadvaldagi ma'lumotlar mustaqillik yillarida alohida tomarqa xo'jaligini yuritish uchun berilgan hamda buz yerlar maydoniga oshib borgan. 1991 – 2010 yillar moboynida aholiga 236,4 ming gektar tomarqa xo'jaliklarini rivojlantirish uchun berilgan. Bu ijobiy voqeadir. Shuning oqibatida aholi ma'lum miqdordagi yerdan umrbod foydalanish huquqiga ega bo'ldi. Shuning natijasida ular o'zlari uchun zarur bo'lgan mahsulotlarni yetishtirib, talablarni qondirish bilan birgalikda boshqalarni talabini qondirish maqsadida bozorga olib chiqib sotishmoqda aholiga berayotgan yerni o'zgarishi ekin maydonlarini qisqarishi hisobiga ham amalga oshirilgan. Shu yillar ichida umumiy ekin maydoni 133,8 ming gektarni yoki 3,2 foizga kamaygan. Shuning bilan birgalikda yaylov va pichanzorlar ham 2399,1 ming gektarga yoki 9,6 foizga qisqargan. Eng yuqori unumdorlikka sazovar qishloq xo'jalik yer turlaridan biri bu sug'oriladigan haydalma yerlar bo'lib, qishloq xo'jaligini va shu bilan birga respublika iqtisodiyotini rivojlantirishda birinchi darajali rol o'ynaydi. Sug'oriladigan ekin yerlarining maydoni respublika bo'yicha 2008 yil 1 yanvar holatiga 4305,3 ming gektar yoki sug'oriladigan yerlarning 9,68 foizini tashkil etadi.

Respublika qishloq xo'jaligida 2010 yilning boshiga 4284,3 ming gektar yerdan foydalanishga erishilgan. Shu yerlardan turli maqsadlarda foydalanilmoqda. Eng asosiy maqsad aholining oziq – ovqat, sanoatni esa xomashyo mahsulotlariga bo'lgan talabini qondirishdir. Buning uchun 4064,2 ming gektar maydonga turli xildagi ekinlar ekib, ulardan yuqori hosil olishga harakat qilinmoqda. 328,1 ming gektar yer bog'dorchilik, uzumchilik bilan shug'ullanish uchun foydalanilmoqda. Shu yerlarda davlat ahamiyatiga ega bo'lgan paxta xom ashyosi mahsulotlari, meva- sabzovat hamda poliz mahsulotlari yetishtirilmoqda. Ekinlarni ekish uchun maydonlarda yetishtiriladigan mahsulotga nisbatan ichki va tashqi bozorlarni talabi etiborga olinadi. Shu mahsulotlarni ishlab chiqarish maqsadida yerlardan to'liq

foydalanish maqsadida 3691,5 ming gektarga turli xildagi qishloq xo'jalik ekinlari ekilmoqda.

Respublika qishloq xo'jaligi ekinlarini maydoni
(ming. ga)

Ko'rsatkichlar	yillar				
	1993	1997	2002	2003	2010
Jami ekin maydoni	4229,7	4116,2	3298,3	3790,1	3691,5
Shundan					
- g'alla maydoni	1280,3	1757,3	1218,6	1790,9	1666,5
texnik ekinlari maydoni.	1731,8	1536,0	1449,0	1445,0	1516,8
Undan:					
Paxta maydoni	1695,1	1511,9	1420,2	1393,0	1455,7
Kartoshka, sabzovot va poliz maydoni	249,8	222,4	324,8	237,7	226,9
Ozuqa ekinlarining maydoni	967,8	500,4	305,9	316,5	281,3

Manba: O'zbekiston Respublikasi davlat statistika qumitasi ma'lumotlari asosida tuzilgan

Jadvalda keltirilgan ma'lumotlar Respublikada qishloq xo'jaligi ekinlari ekilayotgan maydonlarini yildan-yilga kamayib ketayotganligini isbotlamoqda. Bunday hol asosan ekinzorlarni axoliga turar joylarini ko'rish, sanoat, sug'orish inshootlarini barpo etish uchun ajratilishi oqibatida yuz bermoqda. Bu obektiv jarayon kelajakda ham yuz beradi. Chunki aholi yil sayin ko'paymaqda, xalq xo'jaligining tarmoqlari esa kengaymoqda. Shuning uchun ham mavjud bo'lgan yerlardan yillar davomida oqilona, samarali foydalanish zaruriyat hisoblanadi.

1993-2010 yillar mobaynida respublikaning umumiy ekin maydoni 538,2 ming gektarga yoki 12,7 foizga qisqargan. Lekin shu davrda g'alla maydoni salkam 400 ming gektarga ko'paygan. Bu g'alla hosili ko'payishiga ijobiy tasir etdi. G'alla maydonining asosan paxta hamda ozuqa ekinlari maydonlari kamayishi evaziga taminlangan. Shu davrda paxta ekiladigan maydon esa

686,5 ming gektarga qisqargan. Shu maydonlardan ma'lum qismi yuqoridagi yunalishlarga berilgan.

Paxta maydoninig qisqartirilishi natijasida paxta yakkahokimligi bartaraf etidi. Lekin ozuqa ekinlari maydonlarining qisqartirilishi amalda almashlab ekish tartibining buzilishiga olib keldi hamda chorva hayvonlarinig mustahkam emxashak bazasini barpo etishga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda. Shu bois kelajda yerdan foydalanish samaradorligini yuksaltirish uchun almashlab ekishni joriy etishga alohida e'tibor qaratish zarur. Keltirilgan ma'lumotlarning dalolat berilishicha shu yillar ichida g'alla ekinlarining umumiy maydoni 386,2 ming gektarga yoki 30,1 foizga ko'paygan. Shu yillarda Respublika Prezidenti I. A. Karimov tomonidan olib borilgan g'alla mustaqilligi siyosat natijasida donli ekinlarning maydoni sezilarli darajada kengaytirilgan. Ko'rsatilgan yillar mobaynida texnika ekinlari asosan paxtaning ekin maydoni yil sayin qisqarib brogan. 2004 yilga kelib 215 ming gektarga (shundan paxta maydoni 239,4 ming gektar) yoki 12,4 foiz ga ko'paygan. Bu ekin maydonini qisqartirish Respublikada avval shakllangan paxta yakkahokimligini tugatish bilan bog'liqdir. Lekin bu jarayon chorvachilik uchun ozuqa hisoblangan ekinlarning maydonini ko'payishini ta'minlaydi. Aksincha ularning ekin maydoni shu yillar ichida salkam 3,5 marotaba qisqardi. Natijada chorvachilikning yem – xashak bazasi yetarli darajada shakllanayotgani yo'q. Shu yillar ichida kartoshka va sabzavot, poliz ekinlarining maydoni 9,2 foizga kamaygan.

Ekin maydonlarining tarkibini tahlil etish natijasida ko'yidagi hollar aniqlandi. Respubligada asosiy qishloq xo'jalik ekinlari bo'ib g'alla hamda texnika (paxta) ekinlari hisoblanadi. G'allaning jami ekin maydonidagi salmog'I 30,2 - 45,1 foizni, texnika ekinlari esa 40,9- 41,1 foizini tashkil etgan. Shu ekinlar bilan umumiy ekin maydoninig 86,2 foizi band bo'lgan. Kartoshka, sabzavot va poliz ekinlari esa 5,9 – 6,1 foiz maydonga ekilgan. So'ngi yillarda ekinlarni joylashtirish jarayonida ilmiy va amaliy jihatdan asoslangan almashlab ekish masalasi buzilgan. Shuning oqibatida almashlab

ekish tizimida eng muhim o'rin egallagan ozuqabob ekin hisoblangan ekinlarning maydoni keskin kamaytirilgan. Natijada bu ekinlarning jami ekin maydonidagi salmog'I 1993 yilda 22,9 foizdan 2010 yilga kelib 7,6 foizga tushib qolgan. Bunday holatni shakillanishi mamlakat miqyosida 1994 yilda boshlangan. Chunki 1993 yil Respublika Vazirlar Mahkamasining qishloq xo'jalik korxonalaridagi chorvachilik fermasini xususiylashtirishga bag'ishlangan qaroriga binoan chorvachilik fermalari xususiy, shaxsiy mulk shaklida sotila boshladi. Lekin sotilgan chorva hayvonlarini yem – xashak, ya'ni ozuqa bilan taminlash maqsaddida ularni sotib olgan fuqorolarga yer maydoni ijaraga berilmadi.

Mustaqillikka erishilgandan keyin un va un mahsulotlariga bo'lgan ehyiyojni qondirish uchun lalmikor yerlardan olinayotgan hosil aholinig ehtiyojini qondira olmasligi yaqqol nomoyon bo'ldi. Respublikada don yetishtirishni ko'paytirishni asosiy yuli – bu sug'oriladigan yerlarda g'alla yetishtirish hajmini ko'paytirish lozimligi zaruriyatga aylandi.

Respublikada boshqoli don ekinlari maydonlarini ko'paytirishga asosan “ paxta – beda” almashlab ekish tizimidagi beda o'rniga “ paxta – boshqoli don” navbatlab ekish tizimini joriy qilish orqali erishildi. Natijada bug'doydan bo'shagan yerlarga takroriy ekin ekish va bir yilda ikki marta hosil olish imkoniyatiga ham erishildi. 2010 yilga kelib respublikamizda yetishtirilayotgan don mahsulotlarining 85,8 foizini bug'doy, 3 foizini don uchun makkajuxori, 2 foizini arpa, 10,2 foizini sholi va 0,9 foizini dukkakli don ekinlari tashkil qilgan. Ma'lumotlardan ko'rinib turibdiki, hozirda respublikamizda yetishtirilayotgan don mahsulotlarini asosiy qismini boshqoli don ekinlari tashkil etadi. Buning asosiy sababi respublikamiz aholisini un va un mahsulotlariga bo'lgan ehtiyojini yuqoriligi bilan izohlanadi. 1990 yilda respublikamizda haydalib dehqonchilik qiladigan yerlarda boshqoli don 17,1 foizni va paxta 43,6 foizni tashkil qilgan bo'lsa, 2010 yilga kelib jami ekin maydonida boshqoli don ekinlarining hissasi 39,8 foizni, paxta esa 39,4 foizni tashkil qilgan. Natijada 1990- 2004 yillarda boshqoli don ekin maydoni 752,2

ming gektarga ko'paygan holda paxta ekin maydoni esa 370,8 ming gektarga kamaygan.

Sobiq Ittifoq davrida O'zbekistonda boshoqli don ekinlariga ikkinchi darajali ekin sifatida e'tibor berilgan. Natijada respublikada boshoqli don ekinlari, ayniqsa, bug'doy asosan lalmi yerlarda yetishtirib kelingan har yili 520- 550 ming gektar lalmi yerga g'alla ekilib, ob –havo qulay kelgan yillari 7 – 10 sentner, noqulay kelgan yillari esa 3 – 4 sentnerdan hosil olingan.

So'ngi paytda respublikada qishloq xo'jaligi ekinlari ekilayotgan maydonlarini yildan yilga kamayib ketayotganligini kuzatish mumkin. Bunday asosan ekinzorlarni aholiga turar joylarini qurish, sanoat sug'orish inshootlarini barpo etish uchun ajratilishi oqibatida yuz bermoqda. Bu obyektiv jarayon kelajakda ham yuz berdi. Chunki aholi yil sayin ko'paymoqda, xalq xo'jaligining tarmoqlari esa kengaymoqda. Shuning uchun ham mavjud bo'lgan yerlardan to'g'ri, oqilona, samarali foydalanish bugungi kunning zaruriyati hisoblanadi.

1.2. QISHLOQ XO'JALIGIDA YER VA SUV RESURSLARIDAN OQILONA FOYDALANISH

Qishloq xo'jaligi uchun yer hayot- mamotning moddiy sharti bo'libgina qolmay, balki ishlab chiqarishning faol ashyoviy omili hamdir. Ishlab chiqarish jarayoni tuproq unumdorligi bilan, tabiiy biologik jarayonlar bilan bevosita bog'liq.

Yer takror ishlab chiqarmaydigan ishlab chiqarish vositalari qatoriga kiradi. Shu munosabat bilan umuman yer resurslari va ayniqsa, qishloq xo'jaligida foydalanish uchun yaroqli bo'lgan yerlar cheklangandir. Tabiatan yerning cheklanganligi undan intensiv suratda foydalanish zarurligi masalasini juda keskin qilib qo'yadi.

Qishloq xo'jaligida yer ishlab chiqarishning asosiy vositasi hisoblanadi. Mamlakat yer yer boyliklaridan oqilona foydalanish davlatimiz agrar siyosatining asosi bo'lib, qishloq xo'jalik ishlab chiqarishini intensivlashtirishning eng muhim shartidir.

Tuproq juda ko'p xususiyatlarini o'zida mujassamlashtirgan tabiiy jism bo'lib shulardan eng muhimi unumdorlik, hosil yetishtirish qobiliyatidir. Tuproq unumdorligi deganda o'simliklarning butun o'sish davri davomida talab etadigan miqdorda suv va oziq moddalar bilan uzluksiz ta'minlash orqali qishloq xo'jalik ekinlaridan yuqori hosil yetishtirish qobiliyati sanaladi.

Shunga ko'ra tuproqning asosiy xususiyatlarini saqlangan holda o'simliklarning yaxshi o'sishi va rivojlanishi uchun barcha zarur sharoitlarni yaratib berish dehqonchilikda eng muhim tadbirlardan biridir. Tuproq unumdorligi asosan ikki turga tabiiy va (potensial) va sun'iy (effektiv) unumdorlikka bo'linadi. Tabiiy unumdorlik tuproqning tabiatda hosil bo'lish jarayoni mahsuli bo'lib u nisbatan yuqori yoki past bo'lishi mumkin. Tuproqning sun'iy unumdorligi esa inson faoliyati tufayli vujudga keladi. Masalan, botqoq yoki sho'rlangan yerlarning tabiiy unumdorligi yuqori, lekin bunday yerlarning tarkibida ortiqcha suv bo'lishi yoki suvda oson eriydigan va o'simlik uchun zararli bo'lgan tuzlarning ko'pligi tufayli o'simliklar normal o'sa olmaydi. Odamlar yerga ishlov berib o'g'itlar va

meliorativ holatini yaxshilab borgan sari tuproqning sun'iy unumdorligini fan va texnika rivojlanish darajasiga qarab o'zgaradi hamda rivojlanadi.

Shundan ko'rinadiki, tuproqning tabiiy unumdorligi sun'iy unumdorlikning negizi bo'lib hisoblanadi. Yerning yuqori qatlamlarida kimyoviy moddalarning miqdoriga va ularning o'simliklar uchun layoqatliligiga qarab tuproqning tabiiy unumdorligi turlicha bo'ladi. Shu bilan birga tabiiy unumdorligi bir xil bo'lgan ikki maydonda sun'iy unumdorlik turlicha turlicha bo'lishi mumkin. Bu yerlarni ishlash, sug'orish, o'g'itlash, zaxini qochirish, sho'rini yuvish, almashlab ekish va boshqa agrotexnik tadbirlarning o'tkazilish darajasiga bog'liq. Bunda tuproqning agrofizik, agroximik xususiyatlari, biologik faoliyati suv va havo yaxshilanishi lozim. Tuproqning sun'iy unumdorligini oshirishi uchun har qaysi zonaning o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olib, agrotexnika, agroximiya va aglomeratsiya tadbirlari sxemasi qo'llaniladi. Bu ekinlardan mo'l va sifatli hosil olishni ta'minlaydi. Demak dehqonchilik mahsuldorligining o'sib borishi iqtisodiy, yerga texnologik va tashkiliy xarakterga ega bo'lgan masalalarni hal qilish bilan bog'liq. Tuproq unumdorligi doimo o'zgarib turadigan xususiyat yerdan bilimdonlik bilan foydalanilsa uning unumdorligi ortib boradi. Aks holda yerning umumdorligi pasayib ekinlar hosili kamayib ketadi.

O'zbekiston qishloq xo'jalik ishlab chiqarishni asosi sug'oriladigan dehqonchilikdir. Suv xo'jaligi (kanallar, suv omborlari, injenerlik va gidrotexnika inshootlari) qurilish, yerning meliorativ holatini yaxshilash ishlari va boshqa tadbirlar respublikada keng avj olib ketdi. Mirzacho'ldagi qo'riq yerlar o'zlashtirildi. Bu yerda paxta va qishloq xo'jaligining boshqa mahsulotlarini yetishtiradigan yirik tumanlar tashkil etildi. Qarshi, Jizzax, Zarafshon, Surxon-Sherobod dashtlari, Amudaryoning quyi oqimidagi yerlarni o'zlashtirish yuzasidan keng ko'lamda ishlar olib borilmoqda.

Qishloq xo'jaligida foydalanilgan yerlar deb, qishloq xo'jalik ehtiyojlari uchun berib qo'yilgan va shu maqsadlarga mo'ljallangan barcha yerlarga aytiladi. Bunday yerlar jumlasiga haydaladigan yerlar, ko'p yillik daraxtzorlar, qo'riqlar,

pichanzorlar va yaylovlar kirsa, qishloq xo'jaligiga yaroqsiz yerlarga-o'rmonlar, butazorlar, botqoqlar, qum bosgan va boshqa noqulay yerlar kiradi.

Mana shu yerlardan qanday maqsadlarda foydalanish xo'jalik faoliyati natijalarigagina bog'liq bo'lib qolmasdan, balki o'sha yerlarning joylashgan o'rniga, tuproq sharoitiga, maydonlarning katta-kichikligi va boshqa bir qancha omillarga ham ko'p jihatdan bog'liqdir.

Haydaladigan yerlar barcha qishloq xo'jaligiga yaroqli yerlarning taxminan 15 % ini tashkil etadi.

O'zbekistonda ekinlarning ko'pchiligi sug'oriladigan va shartli sug'oriladigan yerlarda yetishtiriladi. Shu munosabat bilan sug'oriladigan yerlarning har gektari juda katta ahamiyatga ega. Sug'oriladigan yerlardan to'g'ri foydalanish, ularning samaradorligini oshirib boorish, qishloq xo'jalik tasarrufidan chiqib ketishga yo'l qo'ymaslik Respublika qishloq xo'jaligini intensivlashning asosiy shartidir.

Qishloq xo'jaligida melioratsiya, mexanizatsiya va elektrlashtirish ishlari kengayib, umuman ishlab chiqarish kuchlari rivojlanib borgan sari yangi yerlarni qishloq xo'jalik tasarrufiga kirib borishi, bu yerlarning asosiy qismi bo'lmish haydaladigan yerlar salmog'ini oshib borishiga imkon beradi.

Yer fondining eng qimmatli qismi- sug'oriladigan yerlardir. Har bir gektar sug'oriladigan yerlardir.har bir gektar sug'oriladigan yer undan to'g'ri foydalanib borilganida beradigan mahsuloti jihatidan 6-7 gektar lalmi shudgorga, 50 gektar baland tog' yaylovlariga va 1000 gektar Cho'l yaylovlariga teng keladi. Shu munosabat bilan sug'oriladigan yerlarning qishloq xo'jalik tasarrufidan chiqib qolishiga yo'l qo'ymaslik nihoyatda muhim.

O'zbekistonda sug'orishga yaroqli 7,0 mln. gektar yer mavjud. Biroq yangi yerlarni o'zlashtirish va qishloq xo'jalik ishlab chiqarishga kiritib boorish yo'li bilan qishloq xo'jaligini rivojlantirishini cheksiz davom ettirib bo'lmaydi, chunki haydab dehqonchilik qilishga yaroqli yerlar cheklangandir.

Vazifa-haydab ekin ekib kelinayotgan yerlar va boshqa ekinzorlarning o'zidan yanada unumliroq foydalanib, bu yerlarning unumdorlik xususiyatini oshirib borishga erishishdan iborat.

Yerdan yuqori unum bilan foydalanishdan maqsad eng kam mehnat va mablag' sarf qilgan holda har bir gektar yer madonidan ko'proq miqdorda mahsulot olishdir. Shundan kelib chiqib kam mehnat va mablag'sarflagan holda yer maydoni birligidan olinadigan yalpi mahsulot yerdan foydalanish samaradorligining asosiy ko'rsatkichi deb qabul qilingan. Mahsulot yetishtirish uning dehqonchilikdan yoki chorvachilikdan olinishiga qarab, 100 gektar haydaladigan yerlarga yoki aniq maydonlarga nisbatan hisob qilib aniqlanadi.

Qishloq xo'jalik korxonalari faoliyatini qiyosiy baholashda rasm bo'lgan amaliyotdan yerlardan foydalanish darajasi ko'pchilik hollarda ishlab chiqarishning oxirgi natijalariga qarab belgilanadi. Yerdan foydalanishning yakunlovchi natural ko'rsatkichlaridan biri ekinlar hosildorligidir.

Dehqonchilik va chorvachilikdan olinadigan sof daromad miqdori 100 gektar yer maydoni hamda xarajatlarning har bir so'miga nisbatan hisoblab chiqish yo'li bilan aniqlanadi.

Olinadigan yalpi mahsulot nechog'lik ko'p va qilinadigan mehnat hamda mablag' xarajatlari nechog'lik kam, shuningdek sof daromad nechog'lik katta bo'lsa, yerdan foydalanish samarasi ham shuncha yuqori bo'ladi.

Qishloq xo'jaligini intensiv yurgizish, birinchidan, har bir gektar yerdan ko'proq miqdorda mahsulot olish, ikkinchidan mexanizatsiyalash va ximiyalashtirish asosida mehnat unumdorligini oshirish, mahsulot tannarxini kamaytirish demakdir.

Yerdan samarali foydalanishning muhim sharti ratsional dehqonchilik tizimini joriy etishdir. Dehqonchilik tizimi deganda, yerdan foydalanish usullarining tuproq unumdorligini oshirish va eng kam mehnat va mablag' sarflagan holda yer suv birligidan olinadigan mahsulotni ko'paytirishni ta'minlovchi majmua tushuniladi.

Yerdan yuqori unum bilan foydalanishni ta'minlashning muhim vositasi ilmiy jihatdan asoslangan dehqonchilik tizimlarini qo'llanish bilan bir qatorda ekin maydonlar strukturasi ixtisosga mos keladigan qilib to'g'ri belgilash va uni izchillik bilan mukammallashtirib bo'rish, iqtisodiy jihatdan foydasiz va kam hosilli ekinlarni tegishli tabiiy-iqtisodiy zonalardan eng katta samara beradigan yuqori hosilli va juda qimmatli ekinlar bilan almashtirib borishdir. Ayni vaqtda hosildorlik va nav sifati jihatidan eng qimmatli bo'lgan o'simliklarni tanlab olish ham zarur. Ekin maydonlarining iqtisodiy jihatdan asoslangan strukturasi barcha yerlardan yuqori unum bilan foydalanishga yordam beradigan, dehqonchilik intensivligini kuchaytiradigan, qishloq xo'jalik mahsulotlari yetishtirishni kuchaytiradigan va ishlab chiqarish rentabelligini o'sib borishni ta'minlaydigan bo'lishi kerak. Ekin maydonlarining ratsional va samarali strukturasi belgilash bilan bir qatorda dehqonchilik madaniyatini ham yuksaltirib borishi lozim.

Suvga tanqislik tobora yaqqol sezilib bormoqda. Xalq xo'jaligi ehtiyojlari uchun zarur bo'lgan suv chiqarish ayniqsa yerlarni sug'orishga suv tanqisligi tez-tez takrorlanayotgan yillarda va sanoat, maishiy xo'jaliklardagi oqova suvlarning yaxshi tozalanmasligi, ayrim hollarda, suv resurslarning ko'proq, ifloslanishiga olib keladi.

“Melioratsiya” lotincha so'z bo'lib, “yaxshilash” degan ma'noni bildiradi. Ilmiy nuqtai nazardan bu tushunchaning mohiyati keng qamrovlidir, u tuproq sharoitini yaxshilashga oid barcha tadbirlarni o'z ichiga oladi, ya'ni kompleks xarakterga ega. Amalda melioratsiya haqida gap borar ekan, avvalo qurg'oqchil rayonlarda sug'orish (irrigatsiya), zax va botqoqliklarni quritish, yerlarni sho'rdan tozalash, xullas, tuproqning suv tuz rejimini tartibga solish tushuniladi. Gap shundaki, o'tkaziladigan bu meliorativ tadbirlar nisbatan qisqa vaqt davomida sezilarli natija beradi, ya'ni kechagi botqoqlik yoki hayotsiz cho'l, qumoq o'rnida yashnagan vaha vujudga keladi. Demak, melioratsiya o'zining amaliy ahamiyati tufayli inson hayotida muhim o'rin egallagan va hozir ham shunday.

Qurg'oqchil O'rta Osiyo jumladan, O'zbekiston sharoitida sug'orish, ya'ni irrigatsiya ishlar (daryolarga to'g'on, platinalar qurish, kanal va ariqlar o'tkazish,

suv omborlari bunyod etish va boshqalar) nihoyatda katta iqtisodiy va ijtimoiy ahamiyat kasb etdi.

Demak, sug'orish bilan birga yerning zaxini qochirish, sho'rini yuvish, yaxshilab tekislash, to'g'ri almashlab ekishni joriy etish, tuproq unumini ta'minlaydigan boshqa tadbirlarni amalgam oshirish jamiyat taraqqiyotining va xalq ommasi turmush darajasini ko'tarishning muhim sharti bo'lgan.

Ana shu o'tkaziladigan barcha tadbirlar kompleksi melioratsiyani o'z ichiga oladi. Xullas, ilmiy nuqtai nazardan qaralganda, melioratsiya deganda barcha sug'orish ishlari (sug'orish melioratsiyasi va quritish melioratsiyasi) ham tushuniladi. Lekin amalda, ayniqsa respublikamiz sharoitida irrigatsiya va melioratsiya terminlari alohida-alohida talqin etiladi: sug'orishga oid barcha ishlar irrigatsiya bilan bog'lansa, yerning meliorativ holatini yaxshilashga oid tadbirlar melioratsiyaga tegishli deb belgilanadi. Hatto rasmiy hujjatlar ham "irrigatsiya va melioratsiya ishlari" iborasini uchratamiz, vaholanki, irrigatsiya (sug'orish) melioratsiyaning muhim bir tarmog'i bo'lib hisoblanadi. Masalaning bunday hal etilishi, bizning fikrimizcha, tarixan yuzaga kelgan va mamlakatimizning qurg'oqchil rayonlari iqtisodiyotiga ayniqsa dastlabki vaqtlarda bosh rol o'ynagan. Shunday bo'lishiga sug'orma dehqonchilikning ko'p vaqt davomida ekstensiv yo'l bilan rivojlanib kelganligi sabab bo'lsa kerak. Chunki meliorativ jihatdan noqulay bo'lgan yerlar keyingi navbatda o'zlashtirilgan, bu tadbirlar uchun kam mablag' sarflangan. Shularni e'tiborga olib, respublikamizda melioratsiya haqida gap borganda ko'proq va asosan sug'riladigan yoki sug'orish uchun mo'ljallangan rayonlarda, sun'iy ravishda yaxshilashni talab etadigan boshqa ob'yektlardagi chora va tadbirlar kompleksi tushuniladi va bunga odatda yerlarning meliorativ holatini yaxshilash bilan bog'liq ishlar kiradi.

O'zbekistonda sug'orma dehqonchilik meliorativ jihatdan eng qulay bo'lgan joylar bundan 3-3,5 ming yil muqaddam paydo bo'lgan va keyinchalik ishlab chiqaruvchi kuchlar taraqqiy etgan sari sug'oriladigan yerlar maydoni kengaya borgan sari botqoq va sho'r bosgan yerlar paydo bo'lishi natijasida melioratsiyaga

ehtiyoj tug'ilgan. Yomon yerni ishlashga o'tish, albatta, hech qachon ixtiyoriy ravishda ro'y bermaydi, u faqat zaruriyat natijasida bo'lishi mumkin.

Tuproq'i, iqlimi va gidroekologik sharoitlari noqulay bo'lgan yerlar ko'p yillardan beri sug'orilib kelinishi natijasida qishloq xo'jalik ekinlari uchun yaroqsiz (sho'rlangan yoki botqoqlashgan) holga kelib qolgan. Bunday yerlarda meliorativ tadbirlarni amalgam oshirmay turib, mo'l hosil olish qiyin edi. Mirishkor dehqonlarimiz esa bunday yerlarda qadimdan irrigatsiya, ya'ni sug'orish bilan birga melioratsiya chora-tadbirlarini ham amalgam oshirib keldilar va muttasil mo'l hosil olishga erishdilar. Ularni tuproq tabiblari deb atash mumkin.

Mamlakatimizda qishloq xo'jaligini rivojlantirish ishida ko'p yillardan buyon melioratsiyaning xalq usullari xizmat qilmoqda. Bu usullarni o'rganish va umumlashtirish ilmiy, hamda amaliy ahamiyatga molik.

Sho'rlangan va botqoqlangan yerlar deyarli hamma sug'oriladigan rayonlarda bor. Ayniqsa, Farg'ona vodiysining hozirgi Farg'ona viloyati, Qo'qon zonasida, Buxoroda, Zarafshon daryosining quyi qismida, Toshkent vohasi va Xorazmda kengroq, tog' oldi qismida qirlarda esa kamroq tarqalgan. Sun'iy sug'orish orqali yerning tabiiy mavjud suv balansi buzilgan, ayniqsa, yer osti suvlari sarhi ko'tarilgan va ularni tashqariga olib chiqib ketish tabiiy ravishda qiyinlashgan.

Odatda, yer osti suvlari yuza suvidan nisbatan yuqoriroq minerallasgan bo'ladi, bug'lanish oqibatida faqat toza suv bug'lari atmosferaga chiqib ketib, tuzlar esa tuproq sirtida to'planadi. Natijada yer sho'rlanadi va ma'lum vaqtdan keyin, agar kerakli meliorativ chora-tadbirlar qurilmasi ishdan chiqadi.

Agar yer osti suvlari chuchuk bo'lsa, botqoqlanish, zax bosish ro'y beradi. Shu yo'l bilan yerning meliorativ holati yomonlashadi. Bunday vaqtlarda qo'shimcha tadbirlar qurishni sharoit taqozo etadi. Bu holat o'z-o'zidan sotsial sharoitni ham yomonlashtiradi, zaxdan kasallanish, begona o'tlar, ayniqsa qamishzorlar tufayli bezgak chivini va kasali vujudga keladi, ichimlik suv muammosi kuchayadi, atrof muhit muhofazasi yomonlashadi.

Odatda bunday jaoylarda yerning zaxini qochirish va sho'rini yuvish tadbirlari olib borilgan. Ana shunday sharoitda sho'r yuvib, yaxob berish ishlari muhim rol o'ynagan.

Xalqimiz melioratsiyaning agrotexnik usullariga alohida e'tibor bergan. Ayniqsa, ekinlarni to'g'ri almashlab ekish katta ahamiyat kasb etadi. Bu usul yerlarning tabiiy unumdorligini qayta tiklash va tuproq strukturasi yaxshilashda hamda o'simlik kasalliklariga qarshi kurashda muhim rol o'ynaydi.

Odatda ekin maydonlarida bir necha yil o'simlik o'stirilgan va ma'lum vaqtdan keyin almashtirib turilgan, ya'ni monokulturaga yo'l qo'yilmagan, masalan, paxta bir yerda 3-4 yil davomida ekilgach, o'rniga jo'xori, bug'doy yoki beda o'stirilgan.

Hammaga yaxshi ma'lumki, respublikamizda qadimdan ko'plab daraxtlar o'stirilgan. Daraxtlarning muhim xususiyatlaridan bir, ularning yer melioratsiyasiga daxldorligidir. Chuqur ildizli bu o'simliklar yer osti suvlari sathini birmuncha pasaytirib, dehqonlarga yordam bergan. Masalan, 1 gektar daraxtzor 10-20 ming kubometr yer osti suvini yoki 1 tup tol daraxti yiliga 90 kubometr suvni bug'latish xususiyatiga ega. Ayniqsa, tut daraxtining meliorativ ahamiyati katta. Ipakchilarda asosiy xomashyo bo'lgan tut daraxti yer osti suvlarini intensiv bug'latadi. Tekshirishlardan ko'rinadiki, daraxtlar atrofida yer osti suvlari sathi paxtazordagidan 40-60 sm past bo'lgan. Bu hol esa yerning sho'rlanishini keskin kamayishiga olib kelgan.

Ma'lumki, O'zbekistonda yopiq gorizontalar drenajlar hozirgi kunda ham juda keng qo'llanilmoqda. Bobokalonlarimizning irrigatsiya va melioratsiya jabhasida erishgan yutuqlarini ulug'lovchi yana bir misol keltiramiz. Respublikamizning Nurota tumanida va boshqa yerlarda hali ham ilgari qazilgan korizlarning izi bor. Korizlar- yer osti suv inshooti bo'lib, yer osti suvlarini yuzaga chiqarish va undan sug'orish maqsadlarida foydalanish uchun qurilgan. Korizlarning meliorativ ahamiyati katta bo'lgan, ularni hozirgi zamon yopiq gorizontalar zovurlar bilan taqqoslash mumkin.

Ming yillar davomida dehqonlar xizmatida bo'lgan ko'pgina korizlar hozirda ham saqlanib qolgan. Shuni eslatib o'tish joizki, zovurlardan faqat sho'rlanish va botqoqlanishga qarshi kurashda foydalanilgan emas. Ma'lumki, respublikamizda ko'p yillar sel va toshqinlar bo'lib turgan. Ana shunday holatlarni e'tiborga olib, deyarli barcha shahar va qishloqlarda yirik-yirik zovurlar sistemasi qurilgan. Ular odatda, zax va ortiqcha suvlarni tashqariga chiqarib, turar joylarni tabiiy ofatdan saqlagan.

O'zbekistonda N.A. Kostyakov, O.K.Lange, V.D.Jurin, R.A. Alimov, N.A. Askochenskiy, B.D. Kordavin, N. Reshetkina singari yirik olim va mutaxassislar zamonaviy melioratsiya faniga asos soldilar. Ular melioratsiyaning ilgari ma'lum bo'lgan usullari bilan birga ancha progressiv usullari ustida ham ilmiy tadqiqot ishlari olib bordilar. Melioratsiya qilinishi kerak bo'lgan rayonlar va ulardagi meliorativ tadbirlar belgilanadi: yopiq gorizontaal drenaj (zovur) va vertikal (tik) drenajlar sistemasi o'rganiladi, dastlabki amaliy tavsiyalar berildi.

Irrigatsiya va melioratsiyada yo'l qo'yilgan qo'pol xatolar tufayli ko'pgina yerlar butunlay sho'rlangan. Suv ombori va gidrouzellarning qurilishi, meliorativ inshootlarning yetarli emasligi tufayli faqatgina sug'oriladigan yerlar emas, balki shahar, posyolka, qishloqlarning ahvoli yomonlashdi. Hozirgi paytda o'nlab shaharlarda yer osti suvlarining yuzaga yaqinligi tufayli daraxtlar qurib qolyapti, binolar poydevori ishdan chiqyapti, atrof- muhit yomonlashmoqda, ekologiya masalasi vujudga kelmoqda. Bunga qarshi kurashish maqsadida maxsus shahar drenaj boshqarmalari tuzilgan.

Sug'orishning noto'g'ri olib borilganligi va boshqa sabablarga ko'ra ayniqsa Orol dengizining sathi keskin pasayd.

Demak, melioratsiya ishlari faqatgina qishloq xo'jaligini rivojlantirish bilan bog'liq bo'lgan muammolarni hal etishga yordam beribgina qolmasdan, bir qancha ijtimoiy (chuchuk suv, xalq salomatligi) va ekologik muammolarni ham yechishga qaratilmog'idarkor.

O'zbekistonda sug'orish ishlari qadi zamonlardan boshlangan. Xorazmda miloddan ancha oldin sug'orish inshootlari qurilganligi ma'lum. Bunday

inshootlarni qurish o'rtta asrlarda ayniqsa avj olgan. Bu davrda O'rtta Osiyoda ilmfan va hunarmandchilik yuqori darajada rivojlangan edi. Bunga Samarqand viloyatidagi Abdullaxon bandi to'g'onini misol qilib korsatish mumkin. Bu inshoot o'sha zamonlarda O'zbekistonda sug'orish usullari ancha rivojlanganligini korsatadi. To'g'ondan suv yopiq ariq-sopol quvurlardan oqib chiqqanligi va ekin maydonlariga taralganligi shundan dallat beradi. Cho'lli yerlarda sardobalar qurilgan, ularnin ayrimlari samarqand va Buxoro viloyatlarida saqlanib qolgan.

O'rtta asrlarda Toshkent viloyati hududida Bo'zsuv, Zax, Surxondaryo hududida Zang, Zarafshon vodiysida Darg'om va boshqa ariqlar qurilgan. Bu davrda suvni chig'iriqda baland yerlarga chiqarib berish ham keng yoyilgan.

Yer-suv islohoti davrida muayyan ishlar amalga oshirildi. Bu vaqtda 40 ming ga maydonda sug'orish tarmoqlari tiklandi, 30 ming ga yaqin yer ochildi. Shofirkon tumanida Jilvon sug'orish tizimi qurildi. Xatirchi tumanida sug'orish tarmoqlari qayta qurildi. Mirzacho'ldagi kanalda gidroinshootlar barpo etildi.

Qadimgi Zang, Bo'zsuv-zax va yangi darg'om kanallari qayta qurildi. Irrigatsiya inshootlarini tiklash ishlari asosan 1928 yilda tugallandi.

Mirzacho'l, dalvarzin va Surxondaryoda kattagina maydonlarga suv chiqariladi. Toshkent viloyatida eski Jo'n kanali qayta qurildi. Surxondaryo viloyatda Hazarbog', Qumqo'rg'on kanallari qurildi. Farg'ona viloyatida Yangiariq kanali qayta qurildi va boshqa o'nlab gidroinshootlar barpo etildi. Natijada paxta ekiladigan maydon 1,7 marta kengaydi.

1939-40 yillarda hashar yo'li bilan bir qancha yirik kanallar qurild. 45 kun ichida uzunlig 270 km bo'lgan Katta Farg'ona kanali barpo etildi. Qoradaryoda Kuyganyor tog'oni bunyod etildi. Shuningdek farg'ona viloyatida Toshsoqa kanallari qurib bitkazildi.

II- Jahon urushi yillarida Toshkent kanalining ikkinchi navbati, farg'ona gidrouzeli, Tojikistonda Surxondaryoga suv o'tkazuvchi Katta Hisor kanali, Namangan viloyatida kosonsoy suv ombori shga tushirildi.

Respublikada kichik ariq va kanallar o'rniga xo'jaliklararo sug'orish va kollektor –zovur shaxobchalari barpo etildi, sug'oriladigan yerlar yiriklashtirildi va

rejalashtirildi. Qarshi cho'lida Eski Angor kanali tiklandi. 1956 va 1958 yillarda 3- respublika O'zbekiston, Qozog'iston va Turkmaniston hududlarida joylashgan Mirzacho'ldagi sug'oriladigan yerlarni yangi yerlar hisobiga yana 380 ming gektarga kengaytirish vazifasi qo'yildi. Katta maydonlarda qo'riq yerlarni majmuli o'zlashtirish usuli birinchi marta Mirzacho'lda muvaffaqiyatli hal qilindi. Mirzacho'l endilikda obikor dehqonchilikning g'oyat katta laboratoriyasiga aylandi. Bu yerda suv xo'jaligi qurilishning ilg'or tajribasi, majmui mexanizatsiyaga asoslangan paxta ishlab chiqarish texnologiyasi joriy qilingan.

1966 yili Qarshi cho'li, Surxon-Sherobod, Jizzax cho'li, Markaziy Farg'ona va Quyi Amudaryo yerlarini o'zlashtirish ishlari avj oldirildi.

Pachkamar, Janubiy Surxon, karkidon, Chorbog', Jizzax, Andijon suv omborlari, Sherobod, Amu- Zang, To'polon, Qoratog', Qarshi magistral kanallari, Shofirkon va Amu-Buxoro kanallari qurib bitkazildi. Daryolarning mavsumiy oqimina tartibga solish uchun Uchqo'rg'on, Qoradaryo, Zang, Taxiatosh gidrouzellari qurildi.

Fan-texnika taraqqiyoti respublikada qishloq xo'jaligining, xususan irrigatsiyaning rivojlanishiga yangi davrni boshlab berdi.

Yerlarning zaxlanishi va sho'rlanishiga qarshi yopiq drenaj usuli qo'llanila boshlandi. Buning natijasida 587,8 ming ga yerning meliorativ holati yaxshilandi. Respublikada kollektor-drenaj shoxobchalarining umumiy uzunligi 70 ming km dan oshib ketdi, buning 7,5 ming km qismi yopiq drenaj edi. Bundan tashqari, tikka drenajlar ham barpo qilinadi. O'zbekistondagi eng katta Tuyamo'yin, Qashqadaryo viloyati janubidagi Tallimarjon suv ombaorlari qurildi.

Bunday irrigatsiya qurilishlari Orolga o'zining salbiy ta'sirini ham ko'rsatdi. Endilikda yangi kanal va suv omborlari qurmasdan, mavjud suv resurslaridan oqilona foydalanish muammo bo'lib turibdi. Buning uchun suv betonli nov (lotok) larda oqizilmoqda, kanallar beton plitalar bilan qoplanmoqda.

Endilikda respublikada 900 ta sug'orish tizimi, 15 ta yirik suv ombori, suv sarfi 2500 m sek bo'lgan 72 ta kanal, 400 dan ortiq muntazam ishlovchi nasos

stansiyalari, 25 ta injenerlik inshootlari tuguni, 70 ming km betonli kollektor-drenaj shoxobchalari, 2000 dan ortiq tikka drenajli quduqlar bor.

II. BOB. NAVOIY VILOYATIDA QISHLOQ XO`JALIGI TARMOQLARINI RIVOJLANTIRISHDA TABIIY VA IQTISODIY OMILLARNING AHAMIYATI

2.1. NAVOIY VILOYATINING GEOGRAFIK O`RNI, TABIIY SHAROITI VA TABIIY RESURSLARIGA IQTISODIY BAHO

Navoiy viloyati respublikamizning eng yosh viloyati hisoblanadi. U dastlab 1982 yil 20 aprelda Qizilqum cho`lining ma'lum bir qismini o`zlashtirish va u yerda tabiiy boyliklardan unumli foydalanish maqsadida Buxoro va qisman Samarqand viloyatlari hududlaridan tashkil etilgan. Ammo turli sabablarga ko`ra 1988 yil 6 sentabrda ma'muriy birlik sifatida tugatilib, Samarqand viloyati tarkibiga kiritilgan. Respublikamiz mustaqillikka erishgach, 1992 yil 27 yanvarda Prezidentimiz Farmoniga binoan viloyat qayta tiklandi.

Navoiy viloyati mamlakatimizning markaziy va shimoliy qismida joylashgan bo`lib, Qizilqum cho`lining katta qismini egallaydi. U katta masofada shimol va shimoli-sharq tomonlardan Qozog`iston Respublikasi bilan, shuningdek, sharq va janubi-sharqda Jizzax hamda Samarqand viloyatlari, janub tomonda qisqa masofada Qashqadaryo viloyati bilan, janubi-g`arbda Buxoro viloyati hamda g`arb tomonda Qoraqalpog`iston Respublikasi bilan chegaradosh.

Viloyat geografik kartada o`ziga xos hududiy ko`rinishga ega, ya`ni uning asosiy yuki, aholisi, qayta ishlash sanoati – demografik va iqtisodiy salohiyati nisbatan kichik maydonni egallagan chekka janubiga to`g`ri kelsa, katta maydonni egallagan markaziy va shimoliy hududlari esa ekstensiv, haqiqiy cho`l hududlariga xos yaylov chorvachiligi va tog`-kon sanoatiga ega. Chegara chiziqlari ko`pgina joylarda deyarli to`g`ri chiziq shaklida o`tkazilgan. Iqtisodiy va ijtimoiy geografiyada bunday geografik vaziyat, odatda yaxshi o`zlashtirilmagan, tabiiy sharoiti asosan cho`llardan iborat mamlakat yoki mintaqalarda uchraydi va unga qarab ishlab chiqarish hamda aholining hududiy tashkil etish xususiyatlarini anglab olish mumkin.

Viloyatning maydoni 111 ming kv.km yoki respublika hududining $\frac{1}{4}$ qismiga teng, bu jihatdan u eng katta viloyat hisoblanadi. Respublikamiz ma'muriy

birliklari ichida faqat Qoraqalpog'iston Respublikasidan kichikdir. U Andijon va

Sirdaryo viloyatlaridan qariyb 30 barobar, qo'shni Buxoro viloyatidan 2,5 marta kattadir. Hatto dunyoning ko'plab mamlakatlari Niderlandiya, Buyuk Britaniya kabi davlatlardan kattaligini ham etirof etish lozim. Viloyat hududining ko'lami O'zbekiston Respublikasi hududining 24,7 foiziga yoki Zarafshon iqtisodiy rayonining 2/3 qismiga teng. Ammo viloyat hududining asosiy qismi cho'l zonasida joylashganligi, mahalliy sug'orma suv manbalariga yetarlicha ega emasligi, buning ustiga asosiy suv manbasi bo'lmish, Zarafshon daryosi ham viloyatning janubiy qismidan oqib o'tishi o'lka tabiatining salbiy sifatlaridan sanaladi. Shuning bilan bir qatorda viloyatning geografik o'rni uning ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy ravnaqi uchun qulay imkoniyatlarga ega. Viloyat hududidan qadimda Buyuk Ipak yo'lining o'tganligi ham uning geografik o'rni bilan bevosita bog'liqdir. Bundan tashqari viloyat hududi ko'laming kattaligi davlatlararo yo'l va aloqalar tugunida joylashganligi, uning ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy va madaniy rivojiga ko'mak beradigan omillardan sanaladi. Shuningdek, Navoiy viloyatining erkin iqtisodiy industrial zonaga aylantirilishi ham fikrimiz isbotidir.

.Hozirgi kunda viloyat aholisining umumiy soni 881,2 ming kishi, O'zbekiston Respublikasiga nisbatan 3 foiz (2012 y).

Viloyatning ichki ma'muriy tuzulishi ham uncha murakkab emas. Viloyat tarkibida **sakkiz qishloq** tumani (Karmana, Konimex, Navbahor, Nurota, Tomdi, Uchquduq, Xatirchi, Qiziltepa), **yetti shahar** (Zarafshon, Navoiy, Qiziltepa, Nurota, Uchquduq, Yangirabod va Karmana), 38 ta shaharcha va 54 qishloq fuqarolar yig'ini bor. Markazi Navoiy shahri. Ta'kidlab o'tish joizki, Sirdaryo viloyatida ham qishloq tumanlari soni 8 ta, lekin uning maydoni Navoiy viloyatiga qaraganda 23,2 marta kichik. Demak, Navoiy viloyatida qishloq tumanlari juda katta maydonlarni egallaydi va uning hududi yaxshi o'zlashtirilmagan yoki katta iqtisodiy sig'imga ega emas. Darhaqiqat, Uchquduq tumanida bu ko'rsatkich 46,6 ming kv.km, Tomdi tumanida 42,5 ming kv.km ga teng. Bu borada Qoraqalpog'istonning Qo'ng'iro't tumanidan so'ng (76,0 ming kv.km) ikkinchi va

uchinchi o'rinlarda turadi. Shu joyda ta'kidlash joizki, ushbu ikki qishloq tumanlari Navoiy viloyati hududining 80,3 foizini, respublika umumiy maydonining 1/5 yaqin qismini egallaydi. Eng kichik tumani – Karmana va eng katta tumani Uchquduq o'rtasidagi tafovut 49,1 martaga barobar. Qishloq tumanlari orasida Karmana va Nurota respublikamizda birinchilar qatorida tashkil etilgan ushbu toifadagi ma'muriy birliklarga kiradi. Navoiy viloyati tashkil etilgunga qadar janubiy hududlar – Qiziltepa, Karmana, Navbahor tumanlari Buxoro viloyati, Xatirchi, Nurota tumanlari Samarqand viloyati tarkibida bo'lgan.

Viloyat yer yuzasining hozirgi ko'rinishi uzoq davom etgan geologik davrlar mobaynida Yerning ichki va tashqi kuchlarining o'zaro ta'siri natijasida vujudga kelgan. Viloyat hududi asosan tekisliklardan iborat bo'lsada o'ziga xos murakkab geologik tarixga ega. Viloyat zamini uchun to'rtlamchi davr tarixi alohida e'tiborga molikdir. Chunki uning 90 foizga yaqin qismi davrga mansub bo'lgan allyuvial, prolyuvial va qumli qatlam bilan qoplangandir. To'rtlamchi davr jinslarining qalinligi Zarafshon yotqiziqlari yuqori qismida 60-80 metrga yetsa, g'arbga tomon kamayib boradi. To'rtlamchi davr yotqiziqlari va ular hosil qilgan terrasalar G.F.Tetyuxin tomonidan tavsiya qilingan mahalliy sxemaga ko'ra 4 ta kompleksga ajratilgan. Quyi to'rtlamchi davrda neogenning so'nggi qismidagi holat davom etadi. Bu davrda viloyat hududining o'rni aksariyat allyuvial tekisliklardan iborat bo'lgan. O'rta to'rtlamchi davrda Zarafshonning IV-V terrasalari (Qarnab kompleksi) vujudga keladi. Yuqori to'rtlamchi davrda Zarafshonning asosan III- terrasasi shakllanadi, bunga Buxoro vohasiga shimoli g'arbdan yondosh yerlar kiradi. Yotqiziqlar orasida qum va gil yetakchilik qiladi. To'rtlamchi davrning eng oxiri hisoblangan golosen davri (Zarafshon kompleksi) yotqiziqlari katta maydonlarda tarqalgan Zarafshonning I-II terrasalari, qadimgi quruq o'zan va qayirlari shu davrga mansubdir.

Navoiy viloyati o'zining orografik xususiyatlari bo'yicha Respublikaning boshqa mintaqalaridan keskin farq qiladi. Uning hududida kichik-kichik qoldiq tog'liklar (Quljuqtov, Ovminzatov, Yetimtov, Bo'kantov, Tomditov, Qozoqtov) mavjud. Pasttekisliklar chekka shimol va shimoli-g'arbda (Qizilqum cho'llari),

botiqlar (Qarakota, Mo'llali, Mingbuloq) viloyatning ichki qismida joylashgan. Balandliklar dengiz sathidan 250 – 300 metr yuqorida, tog'liklarning eng tepa nuqtalari esa 2000 metrga yaqin (Oqtov tizmasida). Nurota, Oqtov, Qoratorov tizmalari janub va janubi-sharqda Turkiston va Zarafshon tizmalariga qo'shilib ketadi. Mazkur tog'lar turli qazilma zahiralarga boy. Bu jihatdan ayniqsa kichik qoldiq tog'larning ahamiyati katta (Bo'kantov, Tomditov, Quljuqtov, Ovminzatov, Yetimtov, Aytimtov, Ko'kpatas, Qozoqtov, Beltov).

E'tirof etish joizki, xudda shunday yer ustining tuzulishi uning qazilma resuslarga boyligini ham ko'rsatadi. Viloyatdagi tog'lar, asosan, silur, devon, toshko'mir, bo'r, paleogen, neogen davrlari jinslaridan tuzilgan. Bilamizki, Navoiy viloyati juda ko'p foydali qazilma turlariga boy. Nurota, Oqtog', Qoratorov tizmalari janub va janubi-sharqda Turkiston va Zarafshon tizmalariga qo'shilib ketadi. Mazkur tog'lar turli xil qazilma boyliklariga boy. Bu jihatdan ayniqsa, kichik qoldiq tog'larning ahamiyati katta. Viloyat hududi, eng avvalo, o'zining oltin zahiralari bilan ajralib turadi.

Bu yerda uran, fosforit, asbest, dala shpati, marmar, qurilish materiallari xom-ashyosi va boshqa foydali qazilmalarning konlari mavjud. Chunonchi, Muruntovda oltin, Ovminzatog' shimolida grafit topilgan. Shuningdek, viloyatda volfram, fosforit, kvarts qumi, sement, ohaktoshning zaxiralari mavjud. Ayni ana shu mineral xom ashyo resuslari viloyat iqtisodiyotini shakllantirish, uning ishlab chiqarish va eksport salohiyatini rivojlantirishda muhim rol o'ynaydi.

Viloyat iqlimi bir necha omillarning o'zaro ta'sirida vujudga keladi. Lekin o'lka hududini geografik o'rni bu borada yetakchi ahamiyatga molikdir. Agar O'rta Osiyo o'lkasini Yevrosiyo materigining ichki qismida joylashganligini ko'z oldimizga keltirsak viloyat hududi O'rta Osiyo cho'llarining o'rtasidan o'rin olgan bo'lib, cho'llarga xos iqlimiy xususiyatlarga egadir. O'zbekiston cho'l zonalari uchun keskin kontinental iqlim, qisqa, lekin sovuq, qishi uzoq davomli va issiq yoz, havoning o'ta quruqligi, haroratdagi katta farqlanish kabi holatlar xosdir. Viloyat iqlimi Qizilqum cho'li tufayli keskin kontinentalligi, o'zining kam bulutliligi, yog'in-sochinning kamligi bilan tavsiflanadi. Vohalar o'ziga xos

xususiyatlari bilan atrofdagi cho'llardan alohida ajralib turadi. Ular ichki havzaga kiradigan o'lkalardan hisoblanib, mo'tadil iqlim mintaqasida joylashgan. Viloyat iqlimi yozda tropik, qishda esa shimoliy, mo'tadil kengliklardan keladigan sovuq havo ta'sirida yuzaga keladi. Viloyat quyi geografik kengliklarda joylashganligi sababli Quyoshning yoritish davri ham ancha uzoq davom etadi. Navoiyda o'rtacha Quyosh nur sochib turadigan davr bir yilda 2900-3000 soat atrofida bo'ladi va Samarqandga nisbatan 50-100 soat ko'pdir. Yoz uzoq, quruq, issiq iyulda o'rtacha harorat 27,2 - 29,6 gradus, qumli hududlarida harorat 60-70 gradusgacha ko'tariladi. Yanvarda o'rtacha harorat -1,9 dan -2,6 gradusgacha pasayadi. Lekin viloyat shimoliy hududlari bilan janubiy hududlari o'rtasida biroz tafovutlar mavjud. Viloyat hududi juda katta maydonni egallaganiva uning asosiy qismi, ya'ni shimoliy qismi cho'ldan iborat bo'lganligi uchun ham janubiy qismlarga nisbatan shimoliy hududlarida qish biroz sovuq, yozda esa issiqroq bo'ladi. Viloyatda eng past havo harorati dekabr oyida -30 gradus, yanvarda -32 gradus va fevral oyida esa -25 gradusgacha yetadi. Bunday qattiq sovuq davrlarda qishloq xo'jaligida ayrim qishki yumushlarni bajarish qiyinlashadiva aholi salomatligiga ham jiddiy ta'sir ko'rsatadi. Qattiq sovuqlarga sabab bo'luvchi omillar: qutb va Sibir antitsikloni sovuq havo oqimlarining qish faslida viloyat hududiga kirib kelishidir. Havoning yuqori harorati yoz faslida shimoliy hududlarda (cho'llarda) 50-60 gradusgacha, janubiy hududlarda 45-46 gradusgacha ko'tariladi. Ana shunday haroratli kunlarda suv ko'p bug'lanishi sababli o'simliklar bardosh berolmasdan hosilini to'kadi, tirik organizmlardagi hayotiy jarayonlarning borishi ancha qiyin kechadi. Havo harorati 40 gradusgacha bo'lgan kunlar may oyidan sentyabr oyigacha davom etadi. Bunday yuqori harorat qishloq xo'jaligida mehnat qiluvchilar uchun ham qator noqulayliklar tug'diradi.

Viloyatning shimoli-g'arbidan janubi-sharqiga tomon yog'in asta-sekin ortib boradi. Buning asosiy sababi viloyat hududi balandligining shu yo'nalishda ortib borishidir. Yuqorida aytib o'tilganidek viloyatda yog'adigan yog'inlarning 85-90 foizi bahor va qish fasllariga to'g'ri keladi. Yil davomida eng ko'p yog'in yog'adigan oy mart oyidir. Bu oyda yog'in miqdori o'rtacha 20-30 mm, eng ko'p

yog'in yog'adigan yillarda esa 80-100 mm yetadi. Iyun oyidan sentabrgacha yog'in juda kam yog'adi va yillik yog'inning bor yo'g'i 2-5 foizi shu davrga to'g'ri keladi. Viloyatda yog'inning bir qismi qor holda yog'sada, u qalin bo'lmasdan (qalinligi 20 sm ga yetadi) uzoq vaqt saqlanmaydi. Yiliga o'rtacha 20 kun qor qoplami bo'ladi. Umuman viloyatda o'rtacha yog'in miqdori 150 mm bo'lib, yillik namlikka bo'lgan talabning 30-35 foizi qondiriladi va shu sababli bunday hududlar ekstraarid (o'rta quruq) iqlimli o'lkalar qatoriga kiritiladi. Bunday qurg'oqchil sharoitda tirik mavjudotlardagi biologik jarayonlar biroz og'irlashadi. Bu esa, o'z navbatida viloyatda yashovchi kishilar salomatligiga ham bevosita ta'sir ko'rsatadi.

Yog'in asosan bahor va qishda yog'adi. Yillik yog'in miqdori viloyatning shimoliy qismida 125-150 mm ga, janubiy qismida 250-282 mm ga teng. Havo harorati past bo'lganligidan mutloq namlik qishda past ko'rsatkichlarga ega bo'ladi. Yanvar oyida mutloq namlik Navoiyda 10-12 mm, Uchquduqda 15-20 mm ga teng. Havo harorati yuqori bo'lgan yoz oylarida esa mutloq namlik vohalarda 15-20 mm, cho'llarda 10-12 mm atrofida bo'ladi.

Viloyat hududining katta qismi cho'l zonasida joylashganligi tufayli gidrografik shoxobchalar yaxshi rivojlanmagan. Miqdori kam bo'lgan atmosfera yog'inlari aksariyat maydonda oqimlar hosil qilmasdan yer ostiga shimiladi, parlanadi va o'simliklarni o'sishiga sarf bo'ladi. Bahorda ba'zan qishning seryog'in pallalarida tog'li hududlarda kichik-kichik soylar qisqa muddatda "jonlanadi". Ularning suvlari uzoqlargacha yetmasdan yo'l-yo'lakay sarflanib tugaydi. Xuddi shu pallalarda viloyatning cho'l zonasidagi taqirli maydonlarda yomg'irlar hisobidan suv jilg'alari va ko'lmakchalari hosil bo'ladi. Vaqt o'tishi bilan bular ham "g'oyib" bo'ladi. O'tmishda tadbirkor chorvadorlar bunday mahalliy suv manbalaridan samarali foydalanganlar. Bugungi kunda ham yuqorida qayd qilingan suv manbalaridan ota-bobolarimiz tajribasi asosida unumli foydalanilib kelinmoqda.

Navoiy viloyatining suvga bo'lgan talabi azaldan tog'li hududlar suvi hisobidan tuyinadigan Zarafshon daryosi hisobiga qondirilgan. Daryoning yuqori

qismida suvga bo'lgan talabning orta borishi hisobiga viloyat hududiga yetib keladigan Zarafshon suvining ulushi yildan yilga kamayib kelmoqda. Navoiy shahri yaqinida Zarafshon daryosining suvi kamayib qoladi. Janubiy rayonlarda sug'orma dehqonchilikni rivojlantirish maqsadida Quyimozor, Sho'rko'l, To'dako'l suv omborlari qurilgan. Shuningdek bu yerda Amu-Buxoro, O'rtacho'l, Konimex kanallari ham mavjud. Nisbatan katta maydonni egallagan Aydarko'lning esa (uning boshlanish qismi qo'shni Jizzax viloyatida) qishloq xo'jaligida ahamiyati yo'q. Viloyatning shimoliy va g'arbiy katta qismi ko'chma qum barxanlari, unda-bunda uchraydigan gilli cho'llardan iborat bo'lib, bu hududda doimiy oqar suv yo'q. Lekin bahorda qorlar eriganda, yomg'ir ko'p yog'ganda Qizilqumning markaziy qismidagi past tog'larda vujudga keladigan vaqtli soylardan suv oqib, so'ngra ularning suvi qurib qoladi.

Viloyatda yer osti suvlari ancha kam bo'lib, bo'r, paleogen, neogen va antropogen davrlarning gil,qum va shag'al, qumtosh va kanglomerat kabi jinslar orasida uchraydi. Bo'r davr yotqiziqlari orasida uchraydigan suvlar 400-500 metr-gacha bo'lgan chuqurliklarda joylashgan bo'lib, qazilganda o'zi otilib chiqadi. Suvning tarkibida ko'proq sulfat-natriy bor. Yer osti suvlarining bir qismi paleogen va neogen davr yotqiziqlari orasida 90-100 metrgacha bo'lgan chuqurliklarda uchraydi. Suvining tarkibida sulfat-natriy yoki gidrokarbonat ko'pdir. Antropogen jinslar orasida uchraydigan yer osti suvlari 1-20 metr chuqurliklarda uchrab, minerallanish xarakteriga ko'ra gidrokarbonatlidir. Viloyat hududining katta qismi cho'ldan iborat bo'lganligi uchun grunt suvlari deyarli hamma qismida Turon svitasi qumliklarida uchraydi, asosan yog'inlardan tuyinadi, lekin bo'g'lanish katta, binobarin sho'r, minerallanishi darajasi yuqori bo'lib, to'g'ridan-to'g'ri ichish uchun sifatsiz. Rel'yefi past yerlarda bu tur yer osti suvlaridan yaylovlarni suv bilan ta'minlashda foydalaniladi. Minerallanish darajasi 0,3 dan 1,02 gramm promillega yetadi. Mezozoy davr yotqiziqlari orasida bosimli artezian yer osti suvining katta zahirasi mavjud. Bu tur suvlar nisbatan chuchuk bo'lib, ba'zi joylarda kovlanganda o'zi otilib chiqishi mumkin.

Ma'lumki tuproq tabiatning eng muhim tarkibiy qismlaridan bo'lib, o'zida jonli va jonsiz tabiiy borliqni mujassam qilgan hosiladir. Viloyat hududida asosan cho'l zonasiga xos tuproqlar keng tarqalgan. Tuproqlar ona jinsining xususiyati, joyning rel'yefi, sizot suvlarning kimyoviy tarkibi va chuqurligi kabi omillarga binoan tuproqlarning tiplari almashib turadi. O'zlashtirilganlik darajasiga ko'ra viloyat tuproqlarini ikkita katta guruhga: cho'l va tog' oldi tekisliklar tuproqlariga bo'lishimiz mumkin.

Cho'l tuproqlari orasida sur tusli qo'ng'ir tuproqlar, qumli cho'l tuproqlari va qumlar, taqirli tuproqlar keng tarqalgan. Sur tusli qo'ng'ir tuproqlar odatda topografik jihatdan baland bo'lgan maydonlarda past tog'lar (Qizilqumdagi kichik-kichik qoldiq tog'lar Bo'kantov, Tomditov, Quljuqtov, Ovminzatov, Yetimtov, Qozoqtov, Beltov), platolar, qadimgi yuzalarda, toshloq yerlarda tarkib topgan. Bu tuproqlar tarkibida shag'al va toshlar ko'p. Tuproq hosil qiluvchi ona jins uncha qalin emas 1-2 metr, tuproq tagida shag'al qatlamlari joylashgan. Cho'llarda o'simlik siyrak o'sganligidan tuproqni kuchli shamollar ichirib turadi, natijada yer betiga qattiq shag'al qatlami ochilib qoladi. Iqlimning quruq va ancha issiq, o'simliklarning kam siyrak bo'lishi tufayli tuproqdagi biologik jarayonlar sust kechadi, shuning uchun ham sur tusli qo'ng'ir tuproqlarda chirindi miqdori oz. Tuproqning yuza qatlamida 0,2-0,3 foiz chirindi bor. Chirindili qatlamning qalinligi 25-35 sm. Tuproqda azot kam, ammo fosfor ko'p. Karbonat esa 5-7 foizga boradi. Bu tuproqlar odatda, 20-30 sm chuqurlikdan boshlab sulfat va xlorid tuzlari bilan sho'rlangan.

Sur tusli qo'ng'ir tuproqlar sertosh, gipsli bo'lgani va tuzli qatlamining yuzada joylashganligi, tarkibida chirindi va azotning kamligi tufayli unumdorligi past bo'ladi. Suv chiqarib loyqa yotqizish, sho'rini yuvish, o'g'itlash bilan unumdorligi oshiriladi.

Viloyat hududida qumli cho'l tuproqlari va o'simlikka ega bo'lmagan qumli maydonlarning ko'lami juda katta. Tuproq kesmasi bo'sh va g'ovak qum qatlamidan iborat. Chirindiga kambag'al 0,3-0,7 foiz. Ular sho'rlanmagan

tuproqlar qatoriga kirsada, rel'yefning murakkabligi va sochma qumlardan tarkib topganligi, o'zlashtirish uchun qiyinchiliklar tug'diradi.

Viloyatning tog' oldi tekisliklari va tog' etaklaridagi qiyaliklarda bo'z (och tusli va tipik bo'z) tuproqlar hosil bo'lgan. Bu xildagi tuproqlar tog' etaklarida dengiz sathidan 250-300 metrdan 1000-1100 metrgacha bo'lgan balandliklarda tarqalgan. Bo'z tuproqlar mintaqasida yoz issiq bo'ladi. Viloyatning quyi qismlarida yozgi harorat cho'ldagi haroratga yaqinlashadi, tog'ga ko'tarilgan sari harorat biroz pasayadi. Yog'in ham cho'ldagidan biroz ko'proq 200, 300 mm dan – 500 mm gacha tushadi. Yog'inlarning asosan qish va bahorda yog'ishi natijasida tuproqda ancha miqdorda nam to'planishiga sabab bo'ladi. Bahor oylarida harorat tez ko'tarilib borganda ana shu namlikdan ekinlar birinchi galda g'alla ekinlari unumli foydalanib yozgi qurg'oqchilik boshlangunga qadar pishib yetiladi.

Viloyat hududida iqlimning issiqligi, havo haroratining 45-46⁰C gacha ko'tarilishi, namlikning kamligi va tuproq sharoitining turli –tumanligi oqibatida o'simliklar olami rang-barang bo'lishiga sabab bo'lgan. Viloyat hududida cho'l zonasiga xos o'simlik turlari yetakchilik qiladi. O'simlik turlarining umumiy soni yaqin bo'lib, viloyatning cho'l zonasida 50 dan ortiq oilaga mansub bo'lgan 500 dan ortiq tur o'simliklar uchraydi.

O'simliklarning viloyat hududida joylashuv qonuniyatini uning o'ziga xosligi va viloyat tabiiy sharoitiga qarab quyidagi zonalarga bo'linadi.

- 1.Qumli cho'llar o'simliklari
- 2.Gipsli cho'llar o'simliklari
- 3.Sho'rxokli cho'llar o'simliklari
- 4.To'qay o'simliklari

Qumli cho'llarda buta-daraxtli psammofit o'simliklar asosiy o'rinda turadi. Viloyat hududining g'arbiy, chekka shimoliy va sharqiy qismlarida saksovul, juzg'un, quyonsuyak uchraydi. Mayda griyadali qumlarda cherkez o'simligi keng tarqalgan.

Gipsli cho'llarda singren ko'plab uchraydi. Plato va tepaliklarda shuvoq o'z mayonining kengligi jihatidan ajralib turadi. Eski sug'oriladigan hududlarda burgan, boyalich, quyruq kabi efemer o'simliklar ko'plab uchraydi.

Sho'rlangan tuproqli cho'llar asosan viloyat hududining ayrim markaziy qismlarida bo'lib, u yerlarda sho'rxokka moslashgan sarsazan, qora sho'ra, yermak, jing'il va boshqa o'simliklar uchraydi.

Zarafshon daryosining o'zani atrofida, ayniqsa o'ng irmog'i atroflarida, kollektor-drenajlar aroflarida tuqaylar uchrab turadi. Bu yerda qamish, lug', jing'il, turanga, yulg'un va yantoq ko'plab o'sadi. Umuman olganda, viloyat hududining o'simlik resurslari xilma-xilligi va boyligi bilan ajralib turadi.

Viloyat hududining asosiy qismi cho'l tabiat zonasiga kiradi. Shuning uchun bu yerda yahsaydigan hayvonlar cho'l iqlimiga, tuprog'iga va o'simlik olamiga bevosita bog'langan. Hayvonot olamida sudralib yuruvchilar sinfi vakillari ustunlik qiladi. Turkiston gekkoni, cho'l agamalari, kaltakesaklar, sariqilon, o'q ilon va boshqa turdagi zaharli ilonlar, uzunligi bir metrdan oshadigan echkemar, cho'l toshbaqalari alohida ahamiyatga ega.

Sut emizuvchilar sinfiga mansub hayvonlar ham alohida ahamiyatga ega. Cho'llardagi ko'rkam mavjudotlardan jayron, tulki, bo'ri, chiyabo'ri, quyon, jayra, yovvoyi cho'l cho'chqasi, yumronqoziq, tipratikan, sayg'oq va qumsichqonlar yashaydi. Suv havzalarida baliqlarning o'ndan ortiq endemik turlari yashaydi. Xo'jalik ahamiyatiga ega bo'lgan sazan, laqqa, Turkiston o'sachi, chexon, marinka va boshqalar ovlanadi. Viloyat hududidagi suv manbalarida va tabiiy ko'llar atrofida qushlar ham juda ko'p bo'ladi. Ayniqsa to'qay o'rmonlari bilan qoplangan Aydarko'l, To'dako'l, Sho'rko'l va shunga o'xshash ko'llar atroflida qushlardan tustovuq, yovvoyi o'rdak, sariq g'oz, kakku, qarg'alar, yovvoyi kaptar, loyxoraklar juda ko'plab uchraydi. Cho'l hasharotlarga boy bo'lib, ulardan diqqatga sazovorlari chayon, falanga, qoraqurt, turli timan qo'ng'izsimon hasharotlar, cho'l kapalaklarini uchratish mumkin.

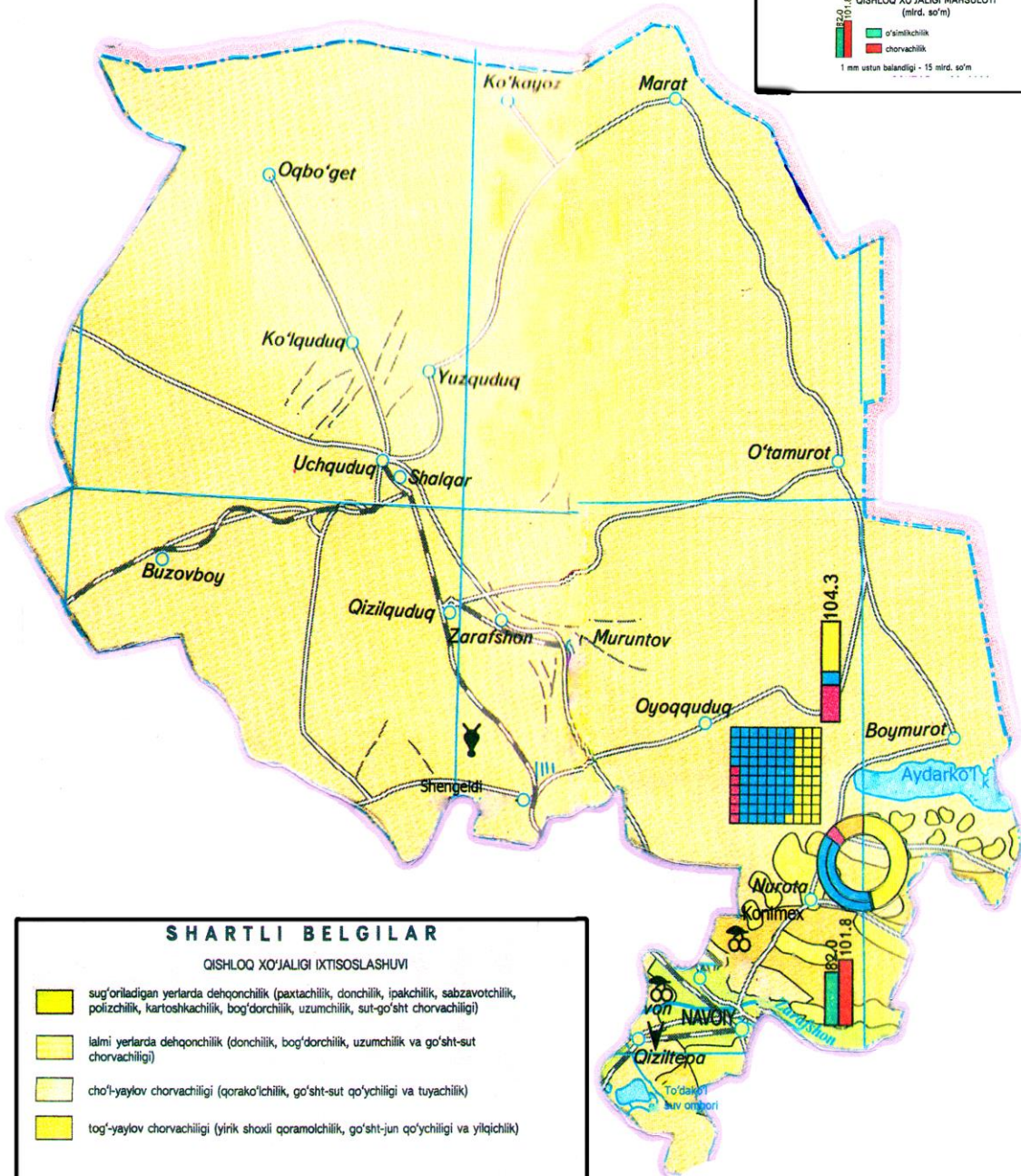
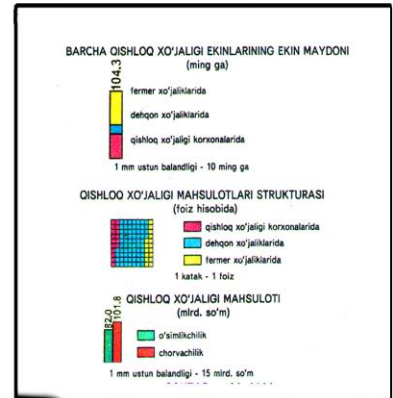
2.2.VILOYAT QISHLOQ XO`JALIGI TARMOQLARINI GEOGRAFIK JOYLASHUVI

Navoiy viloyatining demografik salohiyati uncha katta emas. Hudud suv zahiralari tanqisligi tufayli aholi zichligining eng past ko'rsatkichlariga ega (1 km^2 ga 8,0 kishi – O'zbekistonda oxirgi o'rinda). O'rtacha har bir qishloq tumaniga $13,9 \text{ ming km}^2$ dan yer to'g'ri keladi (respublikada bu ko'rsatkich 2,7 ming km^2 ni tashkil qiladi). Qishloq tumanlarining katta ekanligi hududning qishloq xo'jaligi va aholi joylashuvi uchun qulay sharoitga ega emasligidan darak beradi. Chindan ham, aholi zichligi ko'rsatkichi viloyatning ko'pgina qishloq tumanlarida ancha past. Jumladan, bu ko'rsatkich Uchquduq tumanida 1 kishiga ham yetmaydi, Tomdi tumanida esa bundan ham kam – 0,4 kishi. Faqat Xatirchi va Karmana tumanlarida aholi zichroq joylashgan (122 va 111 kishi). 2-jadvaldan ko'rinadiki, tumanlarning aholi soni 16 mingdan (Tomdi) 173 ming (Xatirchi) kishigacha farq qiladi. 2012 yilning 1 yanvar holatiga viloyatda doimiy aholi soni 881,2 ming kishini tashkil qildi.

Navoiy viloyati iqtisodiyoti industrial – agrar yo`nalishga ega. Yalpi hududiy mahsulotning 47 foizini sanoat, 7 foizini qurilish, 14,0 foizini qishloq xo'jaligi, 8 foizini transport va aloqa qolgan 24 foizini savdo va umumiy ovqatlanish, soliqlar va boshqalar beradi.

Modomiki mintaqa xo'jaligi asosan sanoatga, ko'proq uning og'ir tarmolariga istisoslashgan ekan, tabiiyki, bu yerda qishloq xo'jaligiga kam o`rin qoladi. Buning eng asosiy sababi viloyat hududining cho'llik xususiyati, agroiqlimiy resurslarning tanqisligi yoki yo`qligi, tuproq qatlamining rivojlan- maganligi, namgarchilikning, suv manbalarining yetishmovchiligidir. Binobarin, bu hududda sug`orma dehqonchilikni rivojlantirish imkoniyatlari juda cheklangan, “foydali yer koeffisienti” ham o`ta past darajada.

Navoiy viloyati qishloq xo'jaligi kartasi

Qishloq xo`jaligi viloyat yalpi hududiy mahsulotning atigi 14,0 foizini, mamlakat yalpi ichki mahsulotining bor-yog`i 4,2 foizini beradi. Agroiqtisodiyot tizimida chorvachilik, asosan uning jun – go`sht yo`nalishi yetakchilik qiladi. Yalpi qishloq xo`jaligi mahsulotlari hajmida dehqonchilik mahsulotlarining ulushi 46,2 foizni, chorvachilik mahsulotlari 52,6 foizni tashkil qildi.

2012 yil 1 yanvar holatiga barcha toifadagi xo`jaliklarda jami ekilgan kuzgi va bahorgi ekinlar maydoni 103,0 ming gektarni tashkil etdi, shundan 49,1 ming gektarga bug`doy, 38,6 ming gektarga texnik ekinlar, 1,3 ming gektarga kartoshka, 3,4 ming gektarga sabzavot, 1,3 ming gektarga poliz va 7,4 ming gektarga ozuqa ekinlari ekilgan. Jami ekilgan texnik ekinlarning 92,8 foiziga yoki 35,8 ming gektarga g`o`za urug`i qadalgan, 2,8 ming gektarga esa moyli ekinlar ekilgan. Bundan tashqari 2012 yil 1 yanvar holatiga barcha toifadagi xo`jaliklar tomonidan 237866 tonna boshqli don (o`tgan yilning mos davriga nisbatan 100,7 foiz), shundan 233946 tonna bug`doy (101,0 foiz) hamda 45827 tonna kartoshka (107,2 foiz), 171277 tonna sabzavot (114,9 foiz), 47154 tonna poliz (111,7 foiz), 69656 tonna meva (113,6 foiz) va 52741 tonna uzum (114,0 foiz) hosili olishga erishildi.

2012 yilning 1 yanvar holatiga o`tgan yilning shu davriga nisbatan yirik shoxli qoramollar 17,3 ming boshga yoki 5,2 foizga (shu jumladan sigirlar 7,1 ming boshga yoki 4,7 foizga), qo`y va echkilar 50,1 ming boshga yoki 2,9 foizga va parrandalar 112,2 ming boshga yoki 8,2 foizga ko`paydi.

2012 yilning 1 yanvar holatiga barcha toifadagi xo`jaliklarda tirik vaznda 99,7 ming tonna go`sht (2011 yilning mos davriga nisbatan 6,9 foizga ko`p), 294,1 ming tonna sut (8,2 foizga ko`p), 165,2 mln. dona tuxum (4,2 foizga ko`p), 281,2 ming dona qorako`l teri (1,2 foizga ko`p) yetishtirildi.

Barcha hududlarda chorvachilik mahsulotlari (go`sht, sut, tuxum) ishlab chiqarishning o`sishi asosan dehqon xo`jaliklari hisobiga bo`lib, go`sht ishlab chiqarish umumiy hajmida ularning ulushi 87,7 foizni, sut ishlab chiqarishda 94,8 foizni, tuxum ishlab chiqarishda 58,0 foizni tashkil etdi.

Fermer xo`jaligi. 2012 yilning 1 yanvar holatiga fermer xo`jaliklarida 23,3 ming bosh yirik shoxli qoramol (shu jumladan 8,4 ming bosh sigir), 142,7 ming bosh qo`y va echkilar, 0,2 ming bosh cho`chqalar, 274,3 ming bosh parrandalar mavjud.

**Fermer xo`jaliklarida asosiy qishloq xo`jalik mahsulotlarini
ishlab chiqarish**

jadval-1

	2010 yil yanvar-dekabr		2011 yil yanvar-dekabr		O`tgan yilga nisbatan foiz hisobida
	ming tonna	ishlab chiqarish umumiy hajmidagi ulushi, foiz	ming tonna	ishlab chiqarish umumiy hajmidagi ulushi, foiz	
Boshqoli don	185,9	79,0	187,4	78,8	100,8
bug`doy	185,3	80,0	186,7	79,8	100,7
Kartoshka	5,4	12,6	6,9	15,1	128,2
Sabzavot	42,7	28,7	45,2	26,4	105,9
Poliz	14,7	34,7	17,1	36,2	116,2
Meva va rezavorlar	33,7	55,0	38,3	55,0	113,7
Uzum	23,0	49,7	27,8	52,7	120,8
Go`sht, tirik vaznda	2,2	2,3	2,3	2,4	107,1
Sut	10,0	3,7	11,2	3,8	112,2
Tuxum, mln. dona	17,8	12,3	23,1	14,0	129,5
Jun, tonna	206,5	7,0	223,6	7,6	108,3
Qorako`l, ming dona	10,6	3,8	10,0	3,6	94,5
Pilla, tonna	925,4	96,4	930,9	97,0	100,6

Qishloq xo`jaligida foydalaniladigan yerlar 5187,4 ming gektarni yoki umumiy hududning 46,8 foizini tashkil qiladi. Bu respublikamizda eng past

ko`rsatkichlardan biridir (Qoraqalpog`istonda ham shunday). Ayniqsa, Tomdi, Uchquduq, Konimex va qisman Nurota tumanlarida qishloq xo`jaligida foydalaniladigan yerlarning ulushi juda past. Bu borada Xatirchi, Qiziltepa, Karmana va Navbahor tumanlari birmuncha yuqori ko`rsatkichlarga ega. Umumiy ekin maydonlari 109,2 ming ga yoki qishloq xo`jaligida foydalaniladigan yerlarning 2,1 foiziga teng (2011 y.). Intensiv qishloq xo`jaligi nisbatan janubiy rayonlarda rivojlangan.

Jumladan, Xatirchi tumanida qishloq xo`jaligida foydalaniladigan yerlarning 32,7 foizi ekin maydonlari bilan band. Ushbu ko`rsatkich Karmanada 28,4 foiz, Qiziltepada 14,8 foiz, Navbahor tumanida 14,9 foiz. Aksincha, yaylon va pichanzorlar markaziy va shimoliy hududlarda ko`p. Bu yerlarda yaylov chorvachiligi, asosan qo`y, jumladan, qorako`l qo`ylari boqish uchun sharoit qulayroq. Tomdi va Uchquduq tumanlarida pichanzor va yaylovlar jami ekin maydonining 99,9 foizini, Konimex tumanida 99,5 foizini tashkil qiladi (14-jadvalga qarang).

Navoiy viloyati qishloq xo`jaligida foydalaniladigan yerlar tarkibi
(2011 y.)

jadval-2

Qishloq tumanlari	Maydoni, ming ga	Qishloq xo`jaligida foydalaniladigan yerlar maydoni, ming ga	Shu jumladan sug`oriladigan yerlar, ming ga	Qishloq xo`jaligida foydalaniladigan yerlarga nisbatan, foizda			
				ekin yerlar	ko`p yillik daraxt zorlar	bo`z yerlar	pichanzor va yaylovlar
Karmana	95,3	57,0	18,0	28,4	1,9	1,3	68,4
Konimex	914,0	104,8	5,3	0,5	0,01	0,04	99,5
Navbahor	157,1	148,0	20,0	14,9	1,8	0,2	83,4
Nurota	653,0	486,6	3,6	3,9	0,1	-	96,0
Tomdi	4249,0	2801,0	0,3	0,01	-	-	99,9
Uchquduq	4663,0	438,3	0,1	0,03	-	-	99,9
Xatirchi	142,0	88,1	30,3	32,7	4,9	1,0	61,4

Qiziltepa	218,5	146,8	28,3	14,8	1,4	3,1	80,7
Viloyat bo`yicha	11091,4	5187,4	106,8	2,1	0,2	0,1	97,6

Jadval Navoiy viloyat statistika boshqarmasi ma`lumotlari asosida tuzilgan.

Viloyatda jami ekin maydoni 2009 yilda 105 ming gektardan iborat bo`lgan. Uning yarmiga yaqini, ya`ni 51,5 ming gektari donli ekinlar bilan band, shu jumladan, boshqoli ekinlar 50,4 ming gektar. Bu ekinlar tarkibida asosiy maydonlarni bug`doy egallaydi (48,2 ming ga). Bug`doy yetishtirishda fermer xo`jaliklari ustunlik qiladi. 2009 yilda jami 229 ming tonna bug`doy olingan, hosildorlik 50,1 s/ga. Shuningdek, don uchun makkajo`xori ham ekiladi, uning maydoni 1,0 ming gektardan ozroq. Paxtachilik ham sustroq rivojlangan. Ushbu texnika ekiniga 36,0 ming gektar yer ajratilgan va undan 95,5 ming tonna paxta xom ashyosi olingan; hosildorlik 26,5 s/ga. Paxta yetishtirish, asosan, Xatirchi, Qiziltepa va Navbahor tumanlarida yo`lga qo`yilgan. Paxtaning yer maydoni ham, uning hosilida ham fermer xo`jaliklari yetakchilik qiladi yoki deyarli to`liq ular shug`ullanishadi.

Boshqa texnika ekinlaridan qisman masxar (2,5 ming gektar, hosil 1,2 ming tonna), shuningdek, kungaboqar hamda zig`ir va kunjut ekiladi. Ayni vaqtda kartoshka yetishtirish ham bu yerda boshqa viloyatlarga masalan, Samarqand, Jizzax viloyatlariga qaraganda sustroq rivojlangan. 2009 yilda u atigi 1,2 ming gektar yerni egallagan va 40 ming tonna atrofida hosil olingan.

Sabzavotchilikning umumiy maydoni 3,5 ming gektar, yalpi hosil 132 ming tonna. Mazkur soha asosan janubiy tumanlarda rivojlangan. Shahar atrofi xo`jaligiga ixtisoslashgan Karmana tumanida bu tarmoq katta ahamiyatga ega. Yerning meliorativ holatini yaxshilash maqsadida 2,6 ming km kollektor drenaj tarmoqlari, 138 zax qochirish qudug`i qurilgan.

Navoiy viloyatida dehqonchilik maydonlari Amu-Buxoro mashina kanali Navoiy, O`rtacho`l, Amu, Sumbul, Mayna tarmoqlari hamda Zarafshon daryosidan suv oladigan Toss, Shovot, Chovli, O`ng va Chap qirg`oq, Navkar, Konimex

kanallari orqali suv bilan ta'minlanadi. 32 yirik suv chiqarish elektr nasos stansiyalari ishlab turibdi. Tabiiyki, chorvachilikka ixtisoslashgan mintaqalarda yem-xashak bazasi ham mustahkam bo'lmog'i lozim. Biroq, viloyatda asosan yaylov chorvachiligi rivojlangan, yem-xashak ekinlari esa 9,5 ming gektarga ekiladi. Bu yerda ham femer xo'jaliklari oldinda. Yem-xashakdan pichan uchun beda (2,6 ming ga), silos uchun makkajo'xori (2,7 ming ga) ekiladi.

Mevachilik ham sustroq rivojlangan – asosan janubda. 2010 yilda 5,3 ming gektar yer bog'dorchilik bilan band bo'lgan, 6,6 ming gektar uzumchilikka ajratilgan. Bog'dorchilik va xususan, uzumchilik Xatirchi tumanida yaxshiroq yo'lga qo'yilgan.

Bir yilda qishloq xo'jaligida 88,1 ming tonna go'sht (tirik vaznda), 256 ming tonna sut, 130 mln dona tuxum, 2846 tonna jun, 253,3 ming birlik qorako'l terisi, 903 tonna pilla olingan. Jun va qorako'l terisini yetishtirishda Navoi viloyati respublikada oldingi o'rinlarda turadi (2010 yilda O'zbekistonda 24980 tonna jun, 898 ming dona qorako'l terisi tayyorlangan). Demak, respublikada yetishtirilgan junning 11,4 foizi, qorako'l terisining 28,3 foizi aynan Navoiy viloyati zimmasiga tog'ri keladi.

Yirik shoxli qoramollar soni, 01.01.2010 yil holatida 312 ming (2003 yilda 200 ming) bosh, shu jumladan, sigirlar 141 ming (2003 yil 96,4 ming) bosh, qo'y va echkilar (asosan qo'ylar) 1711 ming (2003 yil 1458 ming) bosh. Qo'ychilik borasida Navoiy viloyati respublikamizda keskin ajralib turadi.

Navoiy viloyatida jami fermer xo'jaliklari soni 2437 ta. Agroiqtisodiyotning hududiy tarkibida Xatirchi, Qiziltepa, Karmana va Navbahor tumanlari yetakchi. Ushbu qishloq tumanlari hissasiga viloyatda yetishtirilgan qishloq xo'jaligi mahsulotining 2/3 qismi to'g'ri keladi. Birgina Xatirchi tumanida 30,9 foiz qishloq xo'jalik mahsulotini ta'minlaydi. Nurota va Konimex tumanlarining ham mavqeyilari biroz sezilarli darajada, biroq Tomdi va Uchquduq tumanlarining bu boradagi salohiyati ancha past – 3,0 va 2,4 foiz bo'lib, ularga 247, 8 ming gektar yer birlashtirilgan, band bo'lgan aholi 31,4 ming kishi (01.01.2010 y.). Usbu

xo`jalik shakllari miqdor jihatdan Xatirchi, Qiziltepa, Navbahor tumanlarida ko`proq, mos holda 599, 573, va 487 tadan. Yer maydoni bo`yicha esa Qiziltepa (60,2 ming ga), Xatirchi (46,4 ming ga), Navbahor (33,7 ming ga) va Karmana (33,5 ming ga) ko`zga tashlanadi. Ularda ish laydigani xodimlar sonida Oligosen-miosen davrlari chegarasida yaxlit platformali tekisliklardan iborat bo`lgan O`zbekiston zaminining osoyishtaligi qudratli neotektonik harakatlar ta`sirida keskin o`zgarishga yuz tutadi.

Umuman olganda, har bir fermer xo`jaligiga viloyatda 101, 7 ga yer va 12,9 kishidan ishchi xodim tog`ri keladi. Bundan ko`rinib turibdiki, bu yerda boshqa mintaqalarga qaraganda, xususan, vodiylar va vohalarga nisbatan fermer xo`jaligining yerlari katta, ishlovchilar soni esa oz. Bu ham bo`lsa viloyat qishloq xo`jaligini ko`proq ekstensiv yo`nalishga ega ekanligidan yana bir bor dalolat beradi.

2.3.NAVOIY VILOYATIDA QISHLOQ XO'JALIGIDA YER RESURSLARIDAN FOYDALANISH MASALALARI

Qishloq xo'jaligi mamlakat xalq xo'jaligining eng muhim yetakchi tarmog'idir. Shu boisdan ham mustaqillikning dastlabki kunlaridan boshlaboq mamlakat qishloq xo'jaligida chuqur islohotlarni amalga oshirish davri boshlandi. Ayniqsa bu sohada bozor munosabatlarini shakllantirish, mulkchilikning nodavlat shakliga o'tishi, mulkning davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish, dehqon fermer xo'jaliklari faoliyatini yo'lga qo'yish kabi masalalarga katta ahamiyat berilmoqda.

Navoiy viloyati iqtisodiyotida qishloq xo'jaligi muhim rol o'ynaydi. Viloyat yer resurslari bilan yaxshi ta'minlangan. Haydalib dehqonchilik qilinadigan yerlarning umumiy maydoni 109485 gektar bo'lib shundan, sug'orilib dehqonchilik qilinadigan yerlar 89354 gektarni tashkil etadi. Viloyatda qishloq xo'jaligiga yaroqli yerlarning 8764185 gektari yaylovlardan iborat. Viloyatda tumanlar bo'yicha yer resurslari quyidagicha taqsimlangan:

Navoiy viloyati yer resurslari to'g'risida ma'lumot (2010 yil 1 yanvar holati)

gektar hisobida

jadval-3

№	Tuman, shaxar nomi	Umumiy maydoni	Jami ekin yerlar	Shundan sug'oriladigan yerlar	Yaylovlar
1	Karmana	95254	15997	15997	44164
2	Konimex	1584926	4724	4724	1197964
3	Qiziltepa	218519	21749	21749	123751
4	Navbahor	157079	18153	17957	110080
6	Tomdi	3578098	243	243	3030940
7	Nurota	653042	19315	3225	483001
8	Uchquduq	4501225	120	120	3701898
9	Xatirchi	141797	29180	25335	72387
10	Navoiy sh	5153	4	4	0
11	Zarafshon sh	2132	0	0	0

12	Uchquduq sh	210	0	0	0
	Viloyat bo'yicha	10937435	109485	89354	8764185

Qishloq xo'jalik ishlab chiqarishni oqilona joylashtirish va ixtisoslashtirish yer, mehnat resurslari, asosiy hamda aylanma fondlardan samarali foydalanish imkoniyatini berish bilan bir qatorda ijtimoiy mehnat samaradorligini va yalpi mahsulot hajmining ortishini jadallashtirishni ta'minlaydi. Navoiy viloyatida qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishini joylashtirish va ixtisoslashtirish bugungi bozor iqtisodiyoti sharoitida muhim vazifalardan biri hisoblanadi. Qishloq xo'jaligida ilmiy-texnika taraqqiyotiga erishish, fermer xo'jaliklari moddiy texnika ta'minotini yaxshilash asosida yalpi mahsulotni ko'paytirish imkoniyatlari mavjuddir. Qishloq xo'jaligida fan-texnika taraqqiyoti ishlab chiqarish jarayonlarining barcha elementlarini sifat jihatdan takomillashtirishni talab etadi.

Qishloq xo'jalik ishlab chiqarishni ilmiy asoslangan holda oqilona tashkil etish, ixtisoslashuvni takomillashtirish qator muhim sotsial-iqtisodiy vazifalarni hal etish imkoniyatlarini beradi. Bu birinchidan ishlab chiqarish samaradorligini oshirish, tibiiy, iqtisodiy, mehnat resurslaridan va xo'jalik bo'g'inlarining ichki imkoniyatlaridan to'la foydalanishni yuzaga keltiradi. Ikkinchidan esa qishloq xo'jalik ishlab chiqarishni hududiy tashkil etishni va ixtisoslashuvini takomillashtirish, oziq-ovqat muammosini ijobiy hal etadi. Shuni hisobga olib viloyatda sug'oriladigan yerlardan unumli foydalangan holda qishloq xo'jaligi ekinlarini maqsadga muvofiq ixtisoslashtirish bugungi kun tartibidagi asosiy masala hisoblanadi.

Sug'oriladigan dehqonchilik rayonlarda ilmiy asoslangan-almashlab ekishni joriy qilmasdan tuproq unimdorligini oshirishga erishib bo'lmaydi. Ma'lumki bir ekinni bir dalaga mutassil ekaverish yerning toliqishiga hosildorlikning bosh omili bo'lgan gumus miqdorining keskin kamayib ketishiga olib keladi. Viloyatda sug'oriladigan yerlarning asosiy qismi Xatirchi, Karmana, Navbahor va Qiziltepa tumanlarida joylashgan bo'lib, asosiy paxta, g'alla shu hududlarda yetishtiriladi.

Viloyatda jami fermer xo'jaliklari soni 2407 ta, shundan 1102 tasi paxtachilikka, 218 tasi g'allachilikka, 437 tasi chorvachilik, 574 tasi bog'dorchilik, 15 tasi sabzavotchilik va 58 tasi boshqa tarmoqlarga ixtisoslashgandir.

jadval-4

Navoiy viloyatida sug'oriladigan yer maydonlarida qishloq xo'jalik ekinlarini taqsimlanishi (2010 yil 1 yanvar holati) gektar hisobida

	Tuman nomi	Jami sug'oriladigan yerlar	Boshqoli don ekinlari	Paxta	Sabzavot	Po-liz	Kar-toshka	Ozuqa ekinlari
1	Karmana	15389	7331	6390	743.6	55	20	689.4
2	Konimex	3925	1927	590	67	41	5	1234
3	Qiziltepa	20681	10224	8880	318.7	90	20	798.3
4	Navbahor	17450	8682	8220	275.7	30	12	190.3
5	Nurota	3039.5	1350	0	65	66	15	1509
6	Xatirchi	24701.7	11228	11720	349.5	80	30	1275
	Viloyat bo'yicha	85186	40742	35800	1819.5	362	101	5695

Dehqonchilikda texnologik intizomning buzilishi hamda agronomik tadbirlarning o'z vaqtida va sifatli bajarmaslik salbiy ekologik oqibatlarga olib kelmoqda. Tuproqqa ishlov berishni sifatsiz o'tkazish haddan tashqari mineral o'g'itlar solish, zararkunandalarga qarshi zaharli moddalarni ko'plab qo'llash melioratsiya ishlarini noto'g'ri bajarish natijasida yer ostidagi sizot suvlari ifloslanib erroziya paydo bo'lmoqda, tuproq unumdorligi pasaymoqda, yerlar sho'rlanib ishdan chiqmoqda. Dehqonchilikda juda ko'p salbiy oqibatlarni sababi paxta yakka hokimligi tufayli kelib chiqmoqda. Bu esa ekologik vaziyatni buzmoqda. Biz bu holatni yaxshilash uchun paxta yakka hokimligiga qarshi kurashib almashlab ekishni joriy qilishimiz kerak. Viloyatda sug'oriladigan

yerlarning 50-55 foiziga paxta, 45-50 foiziga don, sabzavot, poliz va yem-xashak ekinlarini yetishtirish maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz.

Yerdan yuqori unum bilan foydalanishni ta'minlashning muhim vositasi ilmiy jihatdan asoslangan dehqonchilik sistemalarining qo'llanishi bilan bir qatorda ekin maydonlari strukturasi ixtisosiga mos keladigan qilib to'g'ri belgilash va uni izchillik bilan mukammallashtirib borish, iqtisodiy jihatdan foydasiz va kam hosil ekinlarini tegishli tabiiy zonalarda eng katta samara beradigan yuqori hosilli va juda qimmatli ekinlar bilan almashtirib borish zarur. Ekin maydonlarining iqtisodiy jihatdan asoslangan strukturasi barcha yerlardan yuqori unum bilan foydalanishga yordam beradigan, dehqonchilik intensivligini kuchaytiradigan qishloq xo'jaligi mahsulotlari yetishtirishni ko'paytiradigan va ishlab chiqarish rentabelligini o'sib borishni ta'minlaydigan bo'lishi kerak.

Viloyatda yer resurslaridan foydalanishda iqtisodiy-ijtimoiy va tabiiy ekologik muammolar ham mavjud. Zarafshon daryosi sug'oriladigan yerlarning asosiy qismini suv bilan ta'minlaydi. Suv resurslarining chegaralanganligi yaqin kelajakda yangi yerlarni o'zlashtirish imkonini bermaydi. Mavjud o'zlashtirilgan sug'oriladigan yerlarni meliorativ holatini yaxshilash, sho'rlanishni oldini olish evaziga dehqonchilikdan yuqori hosil olish imkonini beradi. Shuni hisobga olib yer resurslarining oltin fondi hisoblangan sug'oriladigan yerlarni muhofaza qilish bugungi kundagi dolzarb masala hisoblanadi.

Navoiy viloyatida qishloq xo'jalik ishlab chiqarishini kelajakda rivojlantirish va yer resurslaridan oqilona foydalanishda quyidagi tavsiyalarni beramiz:

1. Yerlarning meliorativ holatini doimiy yaxshilab borish, tuproq sho'rlanishiga qarshi kurashish, almashlab ekishni muntazam joriy qilib borish;
2. Viloyatning sug'oriladigan tumanlarida suv resurslaridan tejab-tergab foydalanish, paxta ekin maydonlari hajmini yaqin 20 yil ichida shu holatda saqlab turish;

3. Qishloq xo'jalik mahsulotlarini yetishtirishda yuksak dehqonchilik madaniyatini shakllantirish, mahalliy o'g'itlardan foydalanib hosildorlikni oshirish;

4. Viloyat yer resurslarini asosini tashkil etuvchi yaylovlarning tabiiy imkoniyatlarini yanada boyitishdan iborat.

2.4.NAVOIY VILOYATI PAXTACHILIK MAJMUASIDAGI EKOLOGIK MUAMMOLAR

Paxta ishlab chiqarish majmuasi mamlakatimizda dexqonchilik sanoat majmuining asosiy tarmog'i bo'lib, mamlakat xalq xo'jaligining ijtimoiy-iqtisodiy samaradorligini oshirishda va tarmoqlar o'rtasidagi munosabatlarni mutahkamlashda alohida o'rin egallaydi. Paxta xom ashyosi hamda undan olinadigan birlamchi va tayyor maxsulotlar nafaqat mamlakatimiz ichki bozorini to'ldirishda, balki ularni eksport qilish asosida respublika byudjetini chet el valyutalari bilan to'ldirishda asosiy manba hisoblanadi. Bugungi kunda O'zbekiston paxta ishlab chiqarish bo'yicha Xitoy (27.3%), AQSh (18.4%), Pokiston (10.6%) va Hindiston (9.7%) dan keyin 5 o'rinda turadi. Jahon bo'yicha ishlab chiqariladigan tolanning 7.3 foizi yoki 1.3 million tonnasi bizning respublikamizda yetishtiriladi. Paxta eksporti bo'yicha O'zbekiston AQSh dan keyin ikkinchi o'rinni egallaydi va jahon paxta eksportining qariyb choragi (24%) mamlakatimiz hissasiga to'g'ri keladi.

Navoiy viloyati mamlakatimizning shimoliy qismida joylashgan bo'lib (maydoni 110 ming km.kv.), maydonining kattaligi jihatidan respublikada Qoraqalpog'iston Respublikasidan keyingi ikkinchi o'rinda turadi. Viloyatda sug'oriladigan yerlarning 39,4 ming gektar yeriga paxta ekiladi. Bu qo'shni Buxoro (127,2 ming ga) viloyatiga nisbatan 3,2 hissa, Samarqand (103,8 ming ga) 2,6 hissa kamdir. Chunki viloyatda sug'oriladigan yerlarning cheklanganligi suv resurslarining yetishmasligi buning asosiy sababidir. Sug'oriladigan yerlar asosan Xatirchi, Karmana, Navbahor va Qiziltepa tumanlarida joylashgan bo'lib, asosiy paxta yetishtiradigan shular hisoblanadi. Paxta yalpi hosili jihatidan viloyatda Xatirchi tumani (har yili o'rtacha 35 ming tonnadan ortiq) birinchi o'rinni egallaydi. Paxta yetishtirishga ixtisoslashgan 7 mingga yaqin fermer xo'jaliklari mavjud.

Qishloq xo'jalik ishlab chiqarishni oqilona joylashtirish va ixtisoslashtirish yer, mehnat resurslari, asosiy hamda aylanma fondlardan samarali foydalanish

imkoniyatini berish bilan bir qatorda ijtimoiy mehnat samaradorligini va yalpi mahsulot hajmining ortishini jadallashtirishni ta'minlaydi. Navoiy viloyatida qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishini joylashtirish va ixtisoslashtirish bugungi bozor iqtisodiyoti sharoitida muhim vazifalardan biri hisoblanadi. Qishloq xo'jaligida ilmiy-texnika taraqqiyotiga erishish, fermer xo'jaliklari moddiy texnika ta'minotini yaxshilash asosida yalpi mahsulotni ko'paytirish imkoniyatlari mavjuddir. Qishloq xo'jaligida fan-texnika taraqqiyoti ishlab chiqarish jarayonlarining barcha elementlarini sifat jihatdan takomillashtirishni talab etadi. Qishloq xo'jaligini sanoatlash hozirgi bosqichda ikkita asosiy yo'nalish-gorizontalar va vertikal yo'nalishda bormoqda. Birinchi yo'nalish dehqonchilik va chorvachilikda ishlab chiqarish jarayonlarini maxanzatsiyalash va avtomatlashtirishni, ikkinchi yo'nalish esa qishloq xo'jalik mahsulotlarini sanoat yo'li bilan qayta ishlashni ko'zda tutadi. Viloyatda keyingi yillarda qishloq xo'jaligi mahsulotlarini qayta ishlashga ixtisoslashgan ko'plab kichik korxonalar qurilgan. Bu kichik korxonalar qishloq joylardagi ortiqcha mehnat resurslarini ish bilan ta'minlashda katta rol o'ynaydi.

Qishloq xo'jalik ishlab chiqarishni ilmiy asoslangan holda oqilona tashkil etish, ixtisoslashuvni takomillashtirish qator muhim sotsial-iqtisodiy vazifalarni hal etish imkoniyatlarini beradi. Bu birinchidan ishlab chiqarish samaradorligini oshirish, tibiiy, iqtisodiy, mehnat resurslaridan va xo'jalik bo'g'inlarining ichki imkoniyatlaridan to'la foydalanishni yuzaga keltiradi. Ikkinchidan esa qishloq xo'jalik ishlab chiqarishni hududiy tashkil etishni va ixtisoslashuvini takomillashtirish, oziq-ovqat muammosini ijobiy hal etadi. Shuni hisobga olib viloyatda sug'oriladigan yerlardan unumli foydalangan holda qishloq xo'jaligi ekinlarini maqsadga muvofiq ixtisoslashtirish bugungi kun tartibidagi asosiy masala hisoblanadi. Sug'oriladigan paxtakor rayonlardan ilmiy asoslangan-almashlab ekishni joriy qilmasdan tuproq unimdorligini oshirishga erishib bo'lmaydi. Ma'lumki bir ekinni bir dalaga mutassil ekaverish yerning toliqishiga hosildorlikning bosh omili bo'lgan gumus miqdorining keskin kamayib ketishiga

tuproqdan o'simlik uchun zarur bo'lgan moddalarning tanqisligiga, qatlamlarning zichligiga, foydali mikroorganizmlar faoliyatining xususiyatlari yomonlasha borishiga, tuproqdagi tirik jonzotlarning qirilib ketishiga unda kasalliklar (vilt, ildiz chirish, gommos) va g'o'zaning turli zararkunanda hashoratlari (o'rgimchakkana, shira, ko'sak qurti)ning ko'payishiga olib keladi. Tuproq unumdorligi pasaygan sari ko'p mehnat va mablag' sarflanishiga qaramasdan hosildorlik pasayib tannarxi esa ortib boradi. Almashlab ekishni amalga oshirish bilan birga hamma agrotexnik va tashkiliy tadbirlar sistemasi ham tuproq unumdorligini tiklash, saqlash va tobora ortib borishini ta'minlashga qaratilishi shart. Almashlab ekish agrotexnik va meliorativ tadbirlarning samaradroligini oshiradigan asosiy vosita bo'libgina qolmasdan xo'jaliklarga berkitilgan barcha yerlardan yuqori darajada foydalanilgan holda kam mehnat va mablag' sarflab hamma ekinlardan mo'l hosil olish va chorva mahsulotlarini ko'paytirishni ham ta'minlaydi. Keng ko'lamda o'tkaziladigan tajribalar sug'oriladigan yerlardan samarali foydalanishning birdan-bir to'g'ri yo'li beda-g'o'za, g'alla-g'o'za almashlab ekish sistemasini tadbiriq etish maqsadga muvofiq.

Paxtachilikda texnologik intizomning buzilishi hamda agronomik tadbirlarning o'z vaqtida va sifatli bajarmaslik salbiy ekologik oqibatlarga olib kelmoqda. Tuproqqa ishlov berishni sifatsiz o'tkazish haddan tashqari mineral o'g'itlar solish, zararkunandalarga qarshi zaharli moddalarni ko'plab qo'llash melioratsiya ishlarini noto'g'ri bajarish natijasida yer ostidagi sizot suvlari ifloslanib erroziya paydo bo'lmoqda, tuproq unumdorligi pasaymoqda, yerlar sho'rlanib ishdan chiqmoqda. Paxtachilikda juda ko'p salbiy oqibatlarni sababi paxta yakka hokimligi tufayli kelib chiqmoqda. Respublikamizning ijtimoiy va iqtisodiy jihatdan rivojlanishiga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda. Bu esa ekologik vaziyatni buzmoqda. Biz bu holatni yaxshilash uchun paxta yakka hokimligiga qarshi kurashib ekishni joriy qilishimiz kerak. Sug'oriladigan yerlarning 55-60 foiziga paxta, 40-45 foiziga don, sabzavot, poliz va yem-xashak ekinlarini yetishtirish maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz.

Yerdan yuqori unum bilan foydalanishni ta'minlashning muhim vositasi ilmiy jihatdan asoslangan dehqonchilik sistemalarining qo'llanishi bilan bir qatorda ekin maydonlari strukturasi ixtisosiga mos keladigan qilib to'g'ri belgilash va uni izchillik bilan mukammallashtirib borish, iqtisodiy jihatdan foydasiz va kam hosil ekinlarini tegishli tabiiy zonalarda eng katta samara beradigan yuqori hosilli va juda qimmatli ekinlar bilan almashtirib borish zarur. Paxtachilikda ijobiy ekologik vaziyat o'z-o'zidan paydo bo'lmaydi. Erta bahordan kech kuzgacha o'tkaziladigan barcha agrotexnik tadbirlar o'z muddatida, fan va amaliyotda sinalgan natijalar asosida oshirilsa qulay ekologik vaziyat yuzaga keladi.

Yuqorida qayd etib o'tilgan omillarni xulosa qilib, Navoiy viloyatda paxta ishlab chiqarish majmuasidagi ekologik muammolarni ijobiy hal etishda quyidagi tavsiyalarni beramiz:

1. Viloyatning paxta yetishtiradigan tumanlarida suv resurslaridan tejab-tergab foydalanish, paxta ekin maydonlari hajmini yaqin 20 yil ichida shu holatda saqlab turish;
2. Yerlarning meliorativ holatini doimiy yaxshilab borish, tuproq sho'rlanishiga qarshi kurashish, almashlab ekishni muntazam joriy qilib borish;
3. Paxta yetishtirishda yuksak dehqonchilik madaniyatini shakllantirish, mahalliy o'g'itlardan foydalanib paxta hosildorligini oshirish;
4. Fermer xo'jaligi rahbarligiga qishloq xo'jaligi mutaxassisligini egallagan oliy ma'lumotli agronom-iqtisodchi, agronom-muhandis kabilarni tavsiya qilish;
5. Qishloq aholi manzilgohlarida qishloq xo'jaligi maxsulotlarini qayta ishlovchi kichik korxonalarini ko'paytirishni maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz.

Xulosa

O'zbekiston Respublikasini bozor munosabatlariga o'tish sharoitida milliy iqtisodiyotini rivojlantirish, ayniqsa mamlakatimiz iqtisodiyotining poydevori hisoblangan qishloq xo'jaligini taraqqiy ettirish muhim ahamiyatga ega.

Biloyatimiz yer fondi tarkibi, holati, undan qishloq xo'jaligida foydalanishni mintaqaviy xususiyatlarini o'rganish, muammolarini aniqlash, yerdan foydalanishni takomillashtirish bo'yicha taklif va tavsiyalar ishlab chiqish zamonaviy iqtisodiy-geografik tadqiqotlarning ustuvor yunalishlaridan biri hisoblanadi.

O'zbekiston mustaqillikka erishgandan so'ng mamlakatimiz rahbariyati qishloq xo'jaligi ekinlarining hududiy tarkibini yaxshilashga, yer resurslarining unumdorligini oshirishga, yer resurslaridan oqilona foydalanish va yerlarni ekologik holatini yaxshilash masalalariga katta e'tibor qaratmoqda. Jumladan Prezident Islom Karimovning 2010 yilda mamlakatimizni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish yakunlari va 2011 yilga mo'ljallangan eng muhim ustuvor yo'nalishlarga bag'ishlangan O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining majlisidagi "Barcha reja va dasturlarimiz vatanimiz taraqqiyotini yuksaltirish, xalqimiz farovonligini oshirishga xizmat qiladi" ma'ruzasida - Qishloq xo'jaligini isloh qilish, fermer xo'jaliklariga birlashtirilgan yer uchastkalarini optimallashtirish, paxta va g'allaning xarid narxlarini oshirish bo'yicha amalga oshirilayotgan izchil ishlar natijasida iqtisodiyotimizning agrar sektorida tarkibiy sifat o'zgarishlari yuz bermoqda. Paxta va g'alla kabi strategik muhim qishloq xo'jaligi ekinlari bilan bir qatorda, meva-sabzavotchilik, chorvachilik, parrandachilik va baliqchilik sohalarida ham ishlab chiqarish hajmi sezilarli darajada o'sdi, qayta ishlash tarmoqlari va ichki bozorni sut, go'sht, kartoshka, sabzavot kabi eng muhim oziq-ovqat hamda boshqa qishloq xo'jaligi mahsulotlari bilan yanada ko'proq to'ldirish uchun mustahkam xomashyo bazasi yaratilmoqda, degan asosli fikrlar aytilgan. Xususan, yer resurslaridan samarali foydalanish tamoyillariga alohida e'tibor berilmoqda. Sug'oriladigan va lalmi yerlardan unumli foydalanish, ularning unumdorligini oshirish, saqlash va qayta tiklash, ularni himoyalash hamda

maqsadli foydalanishini taminlash bugungi kunning dolzarb vazifalaridan hisoblanadi.

Ma'lumki, hozirda mamlakatimiz Prezidenti va hukumati tomonidan fermerchilikni jadal rivojlantirish mamlakatimiz qishloq xo'jaligida olib borilayotgan iqtisodiy islohatlarning ustuvor yo'nalishi sifatida e'tirof etilgan va bu borada keng ko'lamdagi ishlar amalga oshirilmoqda. O'zbekistonda etishtirilayotgan paxta xomashyosining deyarli barchasini, g'allaning katta qismini fermer xo'jaliklari yetishtirib bermoqda.

2010 yil holatiga ko'ra respublikamizda qishloq xo'jalik yerlari 22mln. gektardan ziyodroq bo'lsa, shundan sug'orib dehqonchilik qilinadigan yerlar 4 mln gektardan ortiqdir. Shuni alohida ta'kidlash joizki, sug'orma dehqonchilik qilinadigan yerlarning katta qismi fermer xo'jaliklari ixtiyoridadir. Bunday bebaho yerlarning gedrotexnik holatini yaxshilash, tuproq unumdorligini oshirish qishloq xo'jaligini rivojlantirishning muhim asoslaridan biridir.

Yuqorida tahlillardan ma'lum bo'ladiki, yer resurslari mintaqalar bo'yicha turlicha taqsimlangan. Ular dehqonchilikda asosiy mehnat vositasi, chorvachilikda yaylovlar, pichanzorlar vazifasini o'taydi. Yer resurslaridan foydalanish ham mintaqalar bo'yicha turlicha xususiyatlar kasb etgan. Jumladan, hududiy yer salohiyati katta bo'lgan Quyi Amudaryo, Zarafshon, Janubiy mintaqalarida yerdan foydalanish qishloq xo'jaligini yuritishning ekstensiv shakli ustunroq rivojlangan bo'lsa, ayniqsa yer salohiyati past bo'lgan Farg'ona, Toshkent mintaqalarida qishloq xo'jaligini yuritishning intensiv shakli ustuvor rivojlanganligi ma'lum bo'ladi.

Mamlakatimizning turli mintaqalarida yer resurslarining hajmi taqsimlanishi va undan foydalanishi darajasi, yerlarning holati, unumdorligi turlicha .

Yuqoridagilarga kelgusida e'tibor berish qishloq xo'jaligini rivojlantirishda jadallashtirishda katta ahamiyat kasb etadi. Yani shular bilan birga quydagilarga e'tibor berish qishloq xo'jaliik ,yer fondidan foydalanishni yaxshilash va uning hududiy tuzilishini takomillashtirishda muhim ahamiyatga ega.

- mintaqalarning qishloq xo'jalik iqtisodlashuvini takomillashtirish;
- yerlarning unumdorligini saqlash va yerdan foydalanishning roli va ma'suliyatini oshirish;
- qishloq xo'jaligi yer fondidan foydalanishni hududiy tuzilishini takomillashtirish maqsadga muvofiqdir.

Adabiyotlar

1. Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari. T.,2009
2. Karimov I.A. O'zbekiston iqtisodiy islohatlarni chuqurlashtirish yo'lida. T, O'zbekiston 1995.
3. Karimov I.A. Qishloq xo'jalik taraqqiyoti farovonlik manbai. T, O'zbekiston,1994.
4. Abdig'aniyev A. Qishloq xo'jaligi iqtisodiyoti. O'quv qullanma. T,TDIU, 2004.
5. Ahmadaliyev Y.I. Ye4r resurslardan qishloq xo'jaligida foydalanishning hududiy tashkil etilishini takomillashtirish. (Farg'ona vohasi iqtisodi), Geografiya, fan doktori ilmiy darajasini olishi u-n diss. Avtoref. T., 2007.
6. Yer tog'risidagi qonun.
7. Yer kodeksi.
8. Zaiyoviddinov Sh. Qishloq xujaligi iqtisodoiyoti. O'quv qullama. T, TDIU, 2004.
9. Ro`ziyiv A. Qishloq xujalik ishlab chiqarish asoslari. Toshkent, O'qituvchi, 1990.
10. Baratov P, Mamatqulov M, Rafiqov A. O`rta Osiyo tabiiy geografiyasi. (O`quv qo`llanma) Toshkent, O`qituvchi. 2002.
11. To`xliyev N. va boshqalar. O`zbekiston Respublikasi ensiklopediyasi. "O`zbekiston milliy ensiklopediyasi", T.2006 O`zbekiston qishloq xujaligida iqtisodiy islohatlar atamalari lug`ati. Matrex PRINI masuliyati cheklangan jamiyat. Toshkent-2007.
12. O'zbekiston Respublikasi yer resurislarning holati tig'risida moliyaviy hisobot. T 2008.
13. www, Ziyonet
14. O'zbekiston Respublikasi Qonunlari:
 1. "Yer kodeksi" (1998 yil, aprel).

2. "Qishloq xo'jaligi kopperativi (shirkat xo'jaligi) to'g'risida".
3. "Fermer xo'jaligi to'g'risida" (Yangi tahriri, 2004 yil 26 avgust).
4. "Dehqon xo'jaligi to'g'risida".
5. "Yer kadastrini to'g'risida".
6. "Xo'jalik yurutuvchi sub'ektlar faoliyatining shartnomaviy huququiy bazasi to'g'risida".

II. Prezident farmonlari:

1. "Dehqon (fermer) xo'jaliklarini yanada mustahkamlash va respublikada ishbilarmonlik faoliyatini davlat yo'li bilan qo'llab-quvvatlash to'g'risida" (1991 yil 29 dekabr).
2. "O'zbekiston Respublikasi Yer resurslari, geodeziya, kartografiya va davlat kadastrini qo'mitasini tashkil qilish to'g'risida" (2004 yil 15 oktyabr, PF-3503-son).
3. "2006 yil qishloq xo'jaligi kooperativlari (shirkatlari) ni fermer xo'jaliklariga aylantirish chora tadbirlari to'g'risida" (2005 yil 8 noyabr, PQ-215-son qarori).
4. "Qishloq xo'jaligida islohatlarni chuqurlashtirishning eng muhim yo'nalishlari to'g'risida" (2003 yil 24 mart).
5. Qishloq xo'jaligida islohatlarni chuqurlashtirishga doir qonun va miyoriy hujjatlar to'plami. I va II qismlari.-T: Sharq, 1998. 416-b. 398-b.
6. "Fermer xo'jaliklarini 2004-2006 yillarda rivojlantirish konstepstiyasi to'g'risida" (2003 yil 27 oktyabr, 3342-son).